

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

Редагує Колегія

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social, Scient-
ific and Literary Magazine

Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

No. 1 (76) January, 1954 Vol. VII

Редакція (Editorial)

28, Minster Road, London, N.W. 2

Адміністрація (Administration)

237, Liverpool Road, London, N. 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1954 РІК

країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	1 ф. 16 шил.	19 шил.	10 шил. 6 п.	3 ш. 6. п.
Австрія	54 шил.	28 шил.	15 шил.	5 шил.
Аргентина	20 пезів	11 пезів	6 пезів	2 пези
Бельгія	210 фран.	110 фран.	60 фран.	30 фран.
В. Британія	1 ф. 12 шил.	17 шил.	9 шил.	3 шил.
Канада	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цент.
Німеччина	13 н.м.	6,75 н.м.	3,60 н.м.	1,20 н.м.
Парагвай	13 гуар.	6,75 гуар.	3,60 гуар.	1,20 гуар.
США	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цент.
Туніс	1 400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Франція	1 400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Швеція	20 кор.	11 кор.	6 кор.	2 кор.

В інших країнах — у перерахунок на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed by "Ukrainian Publishers Ltd." 237, Liverpool Rd, London, N. 1

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛАХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВА ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 1. (ч. 1-76)

СІЧЕНЬ 1954

Річник I. (VII)

ЗМІСТ I-ШОЇ КНИЖКИ

Б. Озерко: НА ПОРОЗІ НОВОГО РОКУ	3
Д-р Д. Донцов: МУДРІСТЬ »БОЖЕВІЛЬНИХ«	5
Інж. Д. Шалдій: СТАН ТВАРИННИЦТВА В ССРСР	7
Проф. Г. Ващенко: ОСНОВНА МЕТА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ	12
Проф. Н. Полонська-Василенко: КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА І ЗАХІД	22
Проф. В. Державин: УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ І ЇЇ НАЦІО- НАЛЬНА ЧИННІСТЬ	27
Доц. д-р В. Янів: СЛІДИ В'ЯЗНИЧНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ У ШЕВЧЕНКОВІЙ ПОЕЗІЇ	33
Проф. В. Щербаківський: ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ ГРИГОРОВИЧА КРИЧЕВСЬКОГО	44
Канд. екон. наук Галина Селегень: ДЕМОГРАФІЧНА НАУКА В УКРАЇНІ	53
Проф. М. Барвінський: УЧАСТЬ КРЕДИТУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ ПІД ЧАС СОВЕТСЬКО-МОСКОВ- СЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	63
М. Орест: КИЄВУ	78
О. Лубська: ПЕРЕДРІЗДВ'ЯНЕ	78
О. Теліга: ВЕЧІРНЯ ПІСНЯ	78
М. Перелесник: ВІРКА	79
О. Слісаренко: КАМІННИЙ ВІНОГРАД	84
О. Данський: ЛЕОНІД МОСЕНДЗ ПРО ЕМІГРАЦІЙНУ ЛІТЕ- РАТУРУ	90
К. Подолянин: З МИНУЛИХ ЛІТ	96
Проф. В. Державин: НАЦІОНАЛЬНА ТРАГЕДІЯ ЕСТОН- СЬКОГО НАРОДУ	104
В. Д.: ІСТОРІЯ ВЕЛИКОГО ЗАЧИНУ	107
В. Василенко: УКРАЇНА У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ	110

Передрук за дозволом редакції

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Fockham Library & Book Supply
17 Acacia Str. Glenroy, W.9., Vic.

США:

Alexander Kobasa
936, W. 7-th St. Chester, Pa.

АРГЕНТИНА:

Oleksa Bunij
C. Warnes 2256,
Olivos, F.C.N.B.M.,
Prov. Buenos-Aires.

Дітройт і околиця:

S. Krupka
4519 Cicotte, Detroit 10, Mich.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd.Charlemagne, 72. Bruxelles, 4

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij
721 E. 6-th St., New-York City, N.Y.

КАНАДА:

Wasył Kuc
P. Box 391, Hutingdon, P. Quebec

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon
Paris (9)

НІМЕЧЧИНА:

Wolodymyr Jaworskyj
Erlingen, Hertleinstrasse 39.

ТУНІС:

Roman Kasprzyk
Berrage de Ben-Metir
Boite Postale 15. Ain Draham

ПАРАГВАЙ:

A. Kutchynskyj
Encarnacion.
Cosilla de Correo, 60.

ШВЕЦІЯ:

Ovs. J. Kostiv
с/о Johansson
Tors. gt. 49. III., Stockholm.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 3 шил.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

З Різдвом Христовим і Новим Роком усім нашим Співробітникам, Представникам, Кольпортерам, Передплатникам і Читачам складаємо найкращі побажання Веселих Свят і Щасливого Нового Року.

Вітаємо Ієрархію обох Українських Церков на чужині, всі українські національні суспільно-громадські й наукові Установи та всіх українців у цілому світі, що своєю працею і жертвенністю спричиняються для визволення України.

Зокрема гаряче вітаємо Український Нарід на Рідних Землях, Українську Підпільну Церкву, Організацію Українських Націоналістів, Українську Повстанську Армію і Українську Головну Визвольну Раду та бажаємо якнайскорішої перемоги Правди над Злом — відновлення Української Самостійної Соборної Держави!

Христос Рождається!

**Редакція і Адміністрація
Визвольного Шляху**

НА ПОРОЗІ НОВОГО РОКУ

Рік 1953 вже за нами, а перед нами черговий повний тривоги і надій 1954 рік. Розвиток політичних подій у минулому році певною мірою вказує також, якими шляхами він буде проходити в цьому 1954 році.

Від часу смерти Сталіна пройшло небагато часу, а вже весь західний світ і поневолені Москвою народи майже призабули за цю подію. Надії про основні зміни в большевицькій системі — розвіялися. Життя і розвиток дальших подій пішли своїм шляхом. Західний світ не використав нагоди з приводу смерти Сталіна, не використав навіть берлінського повстання, що діялося на очах Заходу, не використав також розрухів у сателітних країнах та неспокоїв у цілому СССР. Ніщо не зворушило західних державних мужів. Вони не думали про інгеренцію на розвиток подій за залізною заслоною, але всю надію покладали на можливу політику мирного договорення з СССР. Нагоду зриву в середині СССР — змарновано. Демократичний світ призабув на момент свої засади — всю ставку поставив на диктатора, а тим часом показалося, що не лише особа монократа є вирішальною в большевицькій системі, бо зло лежить у самій системі, в самому її корені — московсько-большевицькому імперіялізмі. Там є диктатура партії, монопартії — і не важливо, хто моментально стоїть на чолі. Тому хоч диктатор сконав, але диктатура ні! Демократичний світ перецінив ролю диктатора в большевицькій системі, не збагнувши ще досі суті большевицького режиму. Є це істотна різниця поміж диктатурою мі-

літарної і диктатурою тоталітарної монопартії. Це є новий феномен в історії соціально-політичних рухів. Демократичний світ не пізнав теж до основ істини російського імперіялізму, ані російської духовости, з якої від століть виростає система тиранії. Очікування західного світу на далекойдучі наслідки з приводу смерти диктатора — не справдилися, коли він сам пасивно поставився до подій після смерті Сталіна.

Похмуро починається Новий Рік. Плян конференції чотирьох — це ще одна омана на 1954 рік, бо миру не принесе ніяка нарада з тиранами Кремля. І 1954 р. пройде в минуле, не як рік миру, але як рік тривоги і страху перед війною. Не ластівку миру принесе Молотов чи Маленков, але намагання стопедувати оборонний бльок Заходу і можливість його співпраці з поневоленими народами. Конференція 5-тьох (США, Великобританії, Франції, ССРСР, червоного Китаю) відбутися не може, бо це означало б капітуляцію США перед червоним Китаєм. Вхід червоного Китаю в легальний круг західних потуг — розпочав би період нового наступу московсько-большевицького імперіялізму на Захід. При нерішучості Великої Британії і капітуляції Франції перед ССРСР — США знайшлися б у меншості.

Дипломатичний змаг у 1954 р. йтиме за включення червоного Китаю до ООН. Тим часом змаг поневолених Росією народів буде продовжатися далі нестримно і безкомпромісово. Трагічне в цьому є те, що ця боротьба йтиме надалі ізольовано і некоординовано із західними потугами. Власні шляхи поневолених народів не віщують західному світові перемоги. Це є розпорошення сил, бо дія йде по двох різних планах. Кожне намагання Заходу знайти базу співпраці з ССРСР відчужує поневолені народи від Заходу і диктує їм покладатися лише на власні сили та тільки на себе самих орієнтуватися. Більше того, кожне таке намагання Заходу силою факту пов'язує фронт поневолених большевизмом народів з іншими ще невірними народами в західній сфері впливу, і дивним збігом обставин створює ілюзію двох світів — вільного і невольного не в сенсі большевицької і не большевицької сфери впливу, але панівних і підкорених націй.

Намагання Кремля піднести життєвий рівень уярмлених людей і народів внесе деякою мірою дезорієнтацію в існуючих фронтах, тим більше, що західні великодержави взагалі не інтересуються долею наших народів, а дискутують про східне Льокарно, що є підтвердженням поневолення і рабства за залізною заслоною.

Від Балтику по Чорне море крізь Кавказ-Туркестан по Тихий океан формуються наново фронти, змінюється тактика боротьби, достосована до нових умовин. Підпільні рухи і організації проникають цілість життя щораз більше й витриваліше, охоплюючи різні ділянки включно з советською армією. Незалежно від тієї чи іншої політики Заходу — боротьба поневолених Росією народів буде продовжатися усіма можливими методами згідно власних планів і цілей. Та ножиці ж у планах Заходу і поневолених народів ростимуть і дисгармонія поміж двома фронтами — вільним світом і народами поневоленими Росією — буде поглиблюватися. Один спільний ворог, але, на жаль, немає досі спільної постави до нього, не лише поміж поневоленими Росією народами, але й серед народів вільного світу.

Якщо ці сумні авспіції на порозі Нового Року нас тривожать, то з іншого боку росте в нас віра, що правда мусить перемогти, якщо світ має уникнути катастрофи, яку йому готувить московсько-більшевицький імперіялізм. Зустрічаємо черговий рік з новими тривогами, але й з новими надіями! Віримо, що Всемогутній Бог відхилить цю терпку чашу горя, з якої десятки років п'ють уярмлені народи і люди під московсько-більшевицькою тиранією. Віримо, що ідея свободи народів і людини, ідея вільних і незалежних національних держав, затріюмфує на руїнах тоталітарного рабства і його уосіблення — російської тюрми народів.

Нашим гарячим бажанням є, щоб наступний рік наблизив нас до цієї благословенної мети! Щоб марииво нищівної атомової зброї знигло, щоб запанував мир, свобода, добробут і щастя вільних народів і вільних людей у їх незалежних суверенних державах. А гаслом нашим є: За однакові права для всіх народів — великих і малих! За свободу і справедливість для всіх народів і людей! За вільні й суверенні національні держави на руїнах московсько-більшевицької імперії.

Б. Озерко

Д. Донцов

МУДРІСТЬ “БОЖЕВІЛЬНИХ”

Безпринципові, так звані »тверезі, реальні« політики, мають звичку глузувати з усіх тих, що є за політику величних принципів. Це в їхніх очах божевільні або ж безвідповідальні »мрійники«, зокрема, коли йдеться про здекларованих ворогів імперіялістичної Росії.

Як стоїть ця справа в дійсності? Візьмемо, як приклад, турків! Не зважаючи на гостре погрожування з боку Росії, будучи часто залишеними Заходом, вони ніколи не хотіли пактувати з Росією. На кожну російську агресію — вони відповідали зброєю. Так було в 17-му, 18-му і 20-му сторіччях. А коли плянувалась антиросійська коаліція, Туреччина майже завжди брала в ній участь. У 17-му сторіччі вона підтримувала Україну (гетьмана П. Дорошенка і Ю. Хмельницького) в її боротьбі проти Москви. В 1853-1855 роках вона билась проти Росії по боці Франції і Англії, а в першій світовій війні — пліч-о-пліч із центральними потугами. Навіть так недавно, як саме по закінченні другої світової війни, коли Росія, будучи в союзі з Заходом, вдерлась на Балкани і, роблячи заколот у Персії та охоплюючи таким чином Туреччину з обох боків, загрозливо вимагала »кондоміній« над протоками, Анкара відповіла ясним і остаточним »ні!«

В цій безкомпромісовій політиці була велика мужність і — глибока мудрість; турки знали і завжди знали, що вступ у переговори з тими, хто по-розбишачькому захоплює землі, є, поперше, ганебний, а подруге — небезпечний. Вони знали, що розбійник на шляху ніколи не зрозумів би іншого аргументу, як панцерного кулака. Лише завдяки цьому повному розумінню ментальности свого традиційного ворога і завдяки твердості та принциповості своєї політики і своєї постійної готовості відповісти на всяку нахабність Росії чинними противдарами, Туреччина викликає з боку

Росії, безперечно, зненависть, проте, і повагу. Така сама настанова рівнож і у внутрішній політиці врятувала Туреччину від багатьох небезпечних криз. Коли, напр., 1945 року надано право азилу кільком тисячам музулман, що втекли були з СССР, єдина з усіх країн Туреччина вимагала від тих переміщених осіб-емігрантів свідоства про політичну беззастереженість.

Подивімось, далі, на Іспанію; так само й там не можна досить подивляти політичну мужність, що виявляється в сталості її антиросійської та антикомуністичної настанови. Ні військова сила організованих Москвою «демократичних добровольців» з усіх націй (попередників нинішніх китайських «добровольців» у Кореї), ані політичний і економічний бойкот з боку союзних нагоді з Росією демократій — не могли порушити тверду волю Іспанії захищати свою свободу й релігію проти значно міцнішої потуги. Через цю сміливу політику Іспанія врятувала від комунізму не лише себе, але врятувала також ворожі їй нації; бо якби Іспанія, замість триматися вірних її принципам політики, вступила в компроміси, якби вона, в обличчі своїх численних ворогів, на одну мить утратила мужність, то натеper у Мадриті сидів би еспанський «Гро-теволь» або «Ракочі».

Третя держава — це Фінляндія. Якби ця невелика країна не додержувалась своєї «божевільної», майже «нереальної» політики супроти Росії, якби вона — аби на одну мить — завагалась підійняти зброю проти російського ведмеда, — то її теперішнє становище нічим не відрізнялося б від становища, напр., Вірменії. А в якому мізерному становищі перебувають натеper ці держави, що намагались врятуватись від російської агресії способом компромісу? Досить назвати імена Бенеша, Масарика молодшого, або Миколайчика, вже не кажучи про тих «великих» державних мужів, які — завдяки своїй «реальній політиці» супроти російської небезпеки — взагалі не знають, по якому боці вони стоять.

Рівнож, коли сьогодні питання про незалежну Корею з'являється на порядку денному світової політики, то це становить лише результат непомильної політики Сігмана Пі, що він, укупі з своїм народом натеper і відзавжди, готовий боронити незалежність своєї країни проти всякого агресора — китайського, японського, чи російського — і навіть проти цілого світу.

Оці народи, заатаковані або загрожені та тиснені Росією, стоять як ясний взірець у цьому хаотичному світі; бо всі великі духові вартості, як от релігія, батьківщина, свобода, користуються з їхньої прихильності, — тому що вони бачать справжнє обличчя Росії і мають мужність безстрашно триматися незламної політики, що лишається вірна їхнім засадам. А це тому, що вони не мали, та й тепер не мають, «політиків» — тільки державних мужів масштабу Кемаля, Манергайма або Сігмана Пі.

І наприкінці: якщо, попри московську 33-річну нищівну політику в Україні, вона ще становить серйозну небезпеку для існування потворного імперіялістичного колоса, то це лише тому, що є досить молодих українців, які оцінюють свободу вище за ганебний мир, і які мають ідеали, за які вони готові покласти кожночасно своє життя. Отак правдиво каже Апостол: «Але Бог обрав божевільне світу, щоб опрокинути мудрих ... — і слабих ..., щоб опрокинути ... могутніх».

Інж. Д. Шалдїй

Стан тваринництва в СССР

На 5-ій сесії Верховної Ради СССР, в своїй промові Маленков сказав: »Справа з розвитком тваринництва стоїть зле. У зв'язку з тим, дуже незадовільно забезпечуємо зростаючі потреби населення в м'ясі, молоці, яйцях та інших продуктах тваринництва. Відомо, що тваринництво і в передвоєнні роки було недостатньо розвинено. Після війни багато вже зроблено, щоб збільшувалося поголів'я худоби, але відставання тваринництва ще не зліквідовано. Темпи зросту поголів'я незадовільні, а продуктивність тваринництва ще залишається низькою. Все це відбивається на економічному стані колхозів та приносить шкоду державі«. (Журнал »Комуніст«, ч. 12. Серпень 1953 р., стор. 12).

Хрущов у своїй доповіді на вересневому пленумі ЦК КПСС »Про міри дальнішого розвитку сільського господарства СССР« приводить наступну табличку чисельности поголів'я худоби (поголов'я в мільйонах на початок року):

Рік	Велика рогата худоба		Свині	Вівці	Коні
	З них корови				
1916	58,4	28,8	23,0	96,3	38,2
1928	66,8	33,2	27,7	114,6	36,1
1941	54,5	27,8	27,5	91,6	21,0
1953	56,6	24,3	28,5	109,9	15,3

З цієї хрущовської таблички бачимо, що поголів'я великої рогатої худоби та коней від початку масової колективізації не досягло навіть воєнного рівня 1916 року, коли царська Росія перебувала у війні проти Німеччини і велику кількість худоби було мобілізовано для військових потреб. В »Історії народнього господарства СССР« П. І. Ляценка (том II, Капіталізм, видання Госіздат СССР), на ст. 638 знаходимо такі чисельні дані: »Загальна кількість поголів'я великої рогатої худоби в початку 1917 року зменшилася на 16 мільйонів голів, особливо волів та корів, які були потрібні для харчування армії. Загальна кількість коней зменшилася на 5,1 мільйонів«. Таким чином, коли зробити деяку невеличку коректу хрущовської таблички, додаючи до кількості поголів'я великої рогатої худоби в 1916 році цю кількість, яку наводить П. І. Ляченко — будемо мати 74,4 мільйони, а коней 43,3 мільйони голів. Отже, маємо дуже »невеличку« різницю соціалістичного »зросту«, тобто на 17,8 мільйонів великої рогатої худоби і на 28 мільйонів коней.

Навіть у порівнянні до 1928 року чисельні дані, що свідчать про стан тваринництва в колгоспах, совхозах та тваринницьких фермах СССР в 1953 році катастрофально жахливі. Певно, що при такому становищі з тваринництвом в СССР партійно-урядова кліка

змушена була, при всіх советсько-пропагандивних викрутасах, вдарити на сполох, тим більше в обличчі наступаючої третьої світової війни.

Значення тваринництва в господарстві кожної країни не мало-важне. Це не тільки м'ясо і молоко — це також узуття, вовняні вироби, сировина для галантерії і легкої промисловости, це необхідні речі для армії під час війни.

На 17-тім з'їзді партії ВКП(б), коли робилися підсумки успіхів колективізації, Сталін був змушений визнати, що за роки масової колективізації тваринництво занепало і він перед партією поставив завдання і зазначив, що «справу тваринництва мусить у свої руки взяти партія... бо проблема тваринництва є такою ж першочерговою проблемою, як і проблема збіжжя». (Сталін, том 13., стор. 330).

Хрущовська табличка про це свідчить сама за себе. Якщо порівняти наявність кількості худоби в ССРСР на початку 1941 року, тобто до того року, який в ССРСР уважався роком найбільшого досягнення в усіх галузях народнього господарства, то побачимо, що розвиток тваринництва навіть не досяг рівня 1928 року, коли в ССРСР ще діяли «приватно-капіталістичні елементи», допущені НЕП-ом.

Перед війною збільшення розвитку тваринництва було досягнуто за рахунок не суспільно-громадських господарств (колхозів), а лише за рахунок того, що було дозволено колхозникам мати у власному посіданні корову. Про це мусів також сказати й Сталін на 11-му з'їзді колгоспників-ударників. Він заявив, що у кожного колгоспника, крім загальногромадських інтересів, є також інтереси особисті, і ті й другі треба одночасно поєднувати. В жовтні місяці 1953 року про те ж саме написала «Літературная газета».

Перша повоєнна п'ятирічка розвитку тваринництва передбачала, що кількість худоби в ССРСР мусіла б побільшитись в два рази, але в висліді показалося, що план тваринництва не виконується. ЦК ВКП(б) та Рада Міністрів ССРСР в квітні 1949 року схвалили спеціальний трирічний план розвитку тваринництва, в якому так говорилось:

»В теперішній час, коли маємо великі досягнення в збільшенні врожаю та створенні всіх умов для збільшення виробництва збіжжя, перед народнім господарством у всю широчінь стоїть завдання про розвиток тваринництва, як центральне завдання партії та уряду в розвиткові сільського господарства».

Але цей трирічний план теж провалився. Большевики тепер визнають, що тваринництво відставало в своєму розвитку і в роки п'ятирічок, до другої світової війни. А щоб виправдати цей жахливий занепад розвитку тваринництва, компартія та советський уряд виправдуються тим, що друга світова війна вимагала великих напружень від усього господарства країни, а також і від тваринництва, для потреб війни. Отже, тому й занепало тваринництво. Обвинувачується і Німеччину, яка, окупувавши величезні простори ССРСР, навмисне нищила советську худобу. Якщо приймемо це за правду, то можемо встановити, що німці, згідно підрахунків навіть спеціальної советської комісії по виявленню злочинних дій німецьких окупаційних військ і влади, знищили чи забрали до Ні-

меччини 17 мільйонів голів рогатої худоби, 20 мільйонів свиней та 27 мільйонів овець чи кіз. (Див. Прокопович — «Народне господарство СРСР», стор. 224). Але офіційні советські державні статистичні установи подають до загального відома про те, що поголів'я великої рогатої худоби, в порівнянні з 1941 роком, на 1953 рік збільшилося на 10,2 мільйонів голів. Таким чином у 1953 році мусіло б бути великої рогатої худоби 64,5 мільйонів голів. Хрущовська табличка свідчить, що її було лише 56,6 мільйонів. Те ж саме є і з статистичними даними, щодо кількості свиней та овець і кіз. Така статистика наявно заперечує цю кількість худоби, яка немов би знищена німецькою окупацією.

Отже, тут щось не все в порядку. Або советські статистичні установи брешуть, або Хрущов збрехав для ефекту, або те і друге є звичайною советською пропагандивною брехнею. Останнє буде найвірніше.

М. Луценко, в статті — «Потужний розвиток тваринництва — насущне завдання в сільському господарстві» («Комуніст», ч. 15., 1953.) пише, що за останнє десятиріччя в царській Росії, перед війною, зріст поголів'я рогатої худоби в європейській частині Росії зовсім припинився. А далі він зазначає, що «лише колхозна система дала всі умови швидкого зросту тваринництва. Особливо великі можливості настали для розвитку тваринництва після укрупнення колгоспів». Але ми знаємо, що перед і під час другої світової війни, а потім і по ній, дякуючи колхозній системі, в СРСР ніколи не вистачало для населення м'яса, молока, шкіри і других продуктів тваринництва. Все те можна було купити на продуктові картки в мізерних кількостях, або зовсім не купити під час вільної торгівлі, бо в магазинах тоді нічого не було. Дійсно, колхозна система так «високо піднесла» весь рівень розвитку сільського господарства країни, що до 1935 року в СРСР існували продуктові картки, існували вони під час війни та довгі роки і по війні.

Справа з розвитком тваринництва в СРСР полягає в чомусь іншому. Те, що в укрупнених, нехай і механізованих, тваринницьких колхозах плекання худоби стоїть на багато нижчому рівні, як при індивідуальному господарюванні, немає ніякого сумніву. Селянин ніколи не думав про якийсь «зелений конвайєр», електродійницю чи коров'ячу кухню. Селянин знав, як плекати худобу, як її годувати, скільки і яку залишати худобу на приплід, на м'ясо а скільки продавати. Йому не диктували і його не вчили сільські партагітатори, як доїти корову, та жодні парткоми не писали йому ніяких директив. А тепер треба робити все за партійними директивами і слухати лекцій колхозного політагітатора про те, «що таке корова і нащо вона потрібна».

Раніше селянин абсолютно не цікавився чи багато держава заготовила м'яса, сала, шкір, молока чи масла. Він був зацікавлений придбати собі чи виростити найліпшу расову худобу, дбав за її догляд, розплід та відгодівлю для власних потреб і на продаж. А тепер він мусить думати не за власну корову (бо її фактично в нього немає), а за всі корови, які має колхоз. Мусить дбати про полюву, січку, силос, корінняки, електродійний апарат, молокомір, сепаратор і т. п. А коли не буде думати і дбати про те, — пришиють «контрреволюцію». Ось у цьому і лежить причина, чому занепало

тваринництво. Бо ж цілком ясно, що «наша корова» чи «наша вівця» не є «моя корова» чи «моя вівця». А про коней уже і думати немає чого, бо трактор оре і сіє, косить і молотить... і добре, що сам хліб не їсть, завдяки чому уникає долі колгоспників. Зате цей хліб їдять московсько-большевицькі вельможі, зсипається до шпихлірів, або продається державою закордон чи посилається для підтримки «всесвітньої комуністичної революції». Тут також лежить причина занепаду розвитку тваринництва, а зокрема сільського господарства.

Советські офіційні статистичні показники подають, що в 1952 р. обсяг державної заготівлі м'яса збільшився в 1,5 рази в порівнянні до 1940 р. Отже, коли в 1940 р. великої рогатої худоби нараховувалось 54,5 мільйонів голів, а в 1952 р. біля 56,6 міль. (різниця всього — 2,1 мільйон), то заготівля м'яса збільшується в 1,5 рази. Бачимо наявно абсолютно непропорційний зріст заготівлі супроти зросту поголів'я. Те ж саме і з заготівлею молока. В 1940 р. коров було 27,88 мільйонів, а в 1952 р. лише 24,3 мільйони, в той час заготівля молока зростає в 1,6 рази в порівнянні до 1940 року. Такий непропорційний зріст свідчить про пряме грабування колхозного населення, що приводить до занепаду тваринництва. Колхозник чи колхозниця виконують у колхозі лише працю, а продуктами своєї праці не розпоряджаються. Шерсть ще на вівці, молоко ще невидосене, збіжжя ще нескошене, курка ще незнесла яйця, а вже відповідні державні, партійні, господарські та статистичні установи обрахували наперед скільки вродить хліба, видоїться з корови молока, а курка знесе яєць.

Яка контролєра колхозників існує в колхозах, наведемо такий приклад: В одному з колхозів Проскурівського району, коли доярки о 5-тій год. ранку йдуть доїти корів, з ними вже знаходиться і обліковець молока. Молоко видоюється безпосередньо в молокомір. Обліковець записує в щоденник видою кількість молока, а потім воно з молокоміра безпосередньо зливається до бідону і герметично замикається. Отак, навіть доярка не має права випити шклянку молока від коров, за якими доглядає. Все так пристосовано, що коли б хто і «вкрасти» забажав, то не «вкраде». Корову доїть не доярка, а електродійниця. Доярка має прилучити і вилучити апарат, а найголовніше — кормити худобу. Отак доярка не є жодною дояркою, а звичайною, як колись в Україні на фільварках називали — коровницею або скотаркою.

В родині, коли котрогось дня від корови було менше молока, голова родини не «скликав» загальних зборів родини і не підносило питання про те, чому корова дала нині більше або менше молока. В колгоспі, якщо доярка через електродійницю надоїть менше молока, парторганізація скличе збори і примусить доярку до самокритики та каяття в «гріхах». Ось це є причиною, що хоч тваринництво занепадає, але говориться і пишеться, що «тваринництво зростає: кількість худоби збільшується, видій молока доходить у середньому від корови до 2 000 літрів на рік, відгодюваність худоби зростає, вівці мають тонкорунну шерсть кожного року все більше, доярки та чабани нагороджуються орденами». А колхозники і колхозниця м'яса не їдять, молока не п'ють, щоб і одягу не мають, за трудовень одержують по 1,5-2 кг. хліба, по 2 кг. кар-

топлі і по 4-5 карб. грішми та ще й мусять вихваляти »щасливе життя« і слухати агітаторів навіть у полі під час праці. Такі парадокси можуть бути лише в ССРСР, де при владі знаходяться »робітники і селяни«.

Відставання в розвитку тваринництва пояснюється ще й тим, що між розвитком промисловости, а розвитком сільського господарства заіснувала гостра диспропорція. До такого стану мусіло прийти. Бо коли згідно промови Маленкова, продукція середників виробництва в ССРСР за 28 років збільшилась у 55 разів, то виробництво середників споживання лише в 12 разів. Отже, цілком зрозуміло, що в якісь галузі мусіло прийти до занепаду. В такому занепаді ввесь час було сільське господарство, а особливо тваринництво. Заява про це Маленкова не була жодною несподіванкою, про це кожному, навіть не економістові, було відомо.

Занепад кормової бази, незадовільне будівництво приміщень для тварин, відсутність у тваринництві необхідної механізації (за винятком електродійниць), мізерні прибутки колхозників від тваринництва, величезні обов'язкові зобов'язання перед державою по здачі продукції тваринництва — це ті головніші причини, які довели тваринництво до занепаду. А найголовніша причина — це позбавлення селян права на власну корову. Те, що тепер директиви уряду дозволили колгоспникам тримати в присадибнім господарстві корову — справи не розв'яже в таких засягах, як це говорить в доповіді Хрущова.

Але советські можновладці ставлять перед тваринництвом величезні завдання. На 1954 р. заплановано довести кількість великої рогатої худоби в ССРСР до 65,9 мільйонів голів. Та чи піде розвиток тваринництва такими темпами, як заплановано — є дуже великий сумнів. Безперечно міроприємства, які ухвалені для розвитку тваринництва певною, але не великою мірою дадуть свій ефект. Та цей »ефект« буде наслідком тиску, примусу та різних адміністративних і репресійних заходів. За це говорить спрямування спеціалістів на села, посилення партійного керівництва в колгоспах, МТС-ах, бригадах, ланках, збільшення агітаторів та інші »блага« советської влади. Але подостатком продуктів для населення не буде. Продукти будуть накопичуватись для неминучої третьої світової війни. І лише з того аспекту треба розглядати всі заходи ЦК КПСС щодо швидких темпів піднесення розвитку всього сільського господарства, а в цьому числі і тваринництва.

~~~~~  
»Не дайтеся обманути цим новим російським імперіялістам! Український народ не сміє зробити такої самої помилки, яку він зробив у 1917-20 рр. Всяка федерація України з Росією на ділі означає окупацію України Москвою, означає дальший гніт і визиск України з боку Москви. Всі російські »федералісти«, під якою маскою вони не виступали б, несуть українському народові новий політичний і соціальний гніт, новий визиск працюючих мас. Дайте належну відсіч новим російським кандидатам в окупанти України! Ставайте до боротьби з большевицькими гнобителями лише в ім'я незалежної і соборної української держави!«

(З листівки Головного Командування УПА до »Українців — бійців і командирів т. зв. радянської армії« з серпня 1950 р., в підпіллі, в Україні).

~~~~~

Проф. Г. Ващенко

ОСНОВНА МЕТА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Всякий вольовий акт кінець-кінцем зводиться до здійснення якоїсь мети, що її людина ставить перед собою. Коли я пишу листа, чи готуюсь до лекції, або навіть коли я сідаю обідати, то в кожному з цих випадків я наперед ставлю перед собою певне завдання і виконую його.

Але ті завдання, що людина ставить перед собою, дуже різноманітні і мають різну вартість. Крім того, між ними є певний зв'язок. Характерна людина якраз тим і відрізняється від безхарактерної, що всі завдання, які вона ставить перед собою, упорядковані, кожне з них має своє місце відповідно до свого значення у всезагальному житті людини. Інакше кажучи, характерна людина в своїй поведінці й діяльності дотримується ієрархії вартостей. Тому в такої людини є завдання для неї нижчі і вищі; а між останніми є завдання найвище або основне.

Воно ставить собою, так би мовити, стрижень характеру і визначає основний напрямок у житті й діяльності людини.

Кожна характерна людина має свій особистий основний напрямок життя, але всі ці напрямки при всій різноманітності можуть бути зведені до двох. Людина може жити виключно для себе і прагнути до задоволення своїх особистих інтересів. Навіть тоді, коли вона виконує якусь громадську роботу, то метою її діяльності стає не добро громади, а особисті інтереси. Громада таким чином стає лише засобом, а метою — своє «я». Це один напрямок в житті людини. Другий — протилежний йому. Основною метою життя людини може бути суспільство ширше, чи вужче: родина, громада, батьківщина, людство.

В попередньому розділі, розглядаючи проблему особи й суспільства, ми засудили індивідуалізм, себто таку систему, що виключного значення надає особі, недоцінюючи або навіть ігноруючи суспільство. Така система, проведена в житті послідовно і до кінця, призвела б до війни всіх проти всіх і наповнила б життя навіть окремої людини — егоїста, неймовірними труднощами, а в першу чергу постійним страхом. Людство живе й розвивається тільки тому, що в суспільстві не всі егоїсти, а є і такі, що люблять своїх ближніх і жертвують для них своїми інтересами.

З другого боку, ми засудили і скрайній соціалізм, як систему, що тероризує й пригнічує окрему людину і вбиває її творчі прагнення. Вірне розв'язання проблем особи й суспільства дає християнство, що, з одного боку, підносить особу людини на велику височінь, як образ і подобу Божу, а з другого боку, заповідає кожному з нас любити ближнього як самого себе. Отже, в християнстві особа й суспільство у своїх відношеннях знаходять гармонію.

Звідси ми можемо зробити висновок про основний напрямок, або основну мету в житті людини. Виходячи з ідеї гармонії, ми могли б прийти до висновку, що основна лінія напрямку життя людини мусіла б пройти в середині між інтересами особи й суспільства. Інакше кажучи, це була б лінія компромісу: людина, служачи суспільству, мусіла б пам'ятати і про свої особисті інтереси.

Фактично в такому дусі й розвивається життя більшості людей. Але таке рішення проблеми суперечило б ідеї ієрархії вартостей. Коли не відмовлятися від неї, перед нами знову постає дилема: «я, чи суспільство?» Цю дилему ми маємо вирішити на користь суспільства. Цього вимагає й наше сумління, бо, коли воно чисте й незаплямоване, то воно завжди вимагає від нас ставити інтереси суспільства вище інтересів особистих. Але є ще одна вартість, найвища, абсолютна. Це є Бог, як Абсолютна Істина, Добро, Краса. Отже, метою життя людини мусить бути Бог і суспільство, або краще — служіння суспільству в дусі Абсолютної Правди, Добра і Краси.

Чи зводить таке рішення питання про основну мету життя на нівець особу людини та її особисті інтереси? Ніскільки. Перш за все це не є порушенням волі людини, а, навпаки, ствердженням і піднесенням її. Людина в такому випадку служить суспільству не в наслідок насильства над нею, а в наслідок свого вільного, особистого рішення. А тому, що вона таким рішенням вийшла за межі свого «я», переборола природу, вона сама піднеслася на вищий щабель буття.

Не заперечує таке рішення й ідеї особистого щастя людини. Зрозуміло, що жертвенне служіння Богові і суспільству не забезпечує людині великих матеріальних благ; навпаки, воно іноді вимагає відмовлення від них на користь ближніх, що терплять нужду. Але матеріальні блага можуть бути джерелом лише нижчих, тілесних радощів, вони не творять щастя людини. Справжнє щастя не в них, а у високих духовних радощах, у піднесенні душі, в моральному задоволенні від свідомості виконаного обов'язку, від свідомості єднання з Богом. А саме ці радощі й дає нам самовіддана служба Богові й суспільству. Такі радощі дають людині силу спокійно терпіти всякі матеріальні нестатки, а на вищих ступенях — навіть фізичні муки і спокійно зустрічати саму смерть. Так мученики перших віків християнства не тільки спокійно йшли на страшну смерть, а й раділи тому, що вмирають за Христа. Так вояки УПА сміло йдуть у бій з ворогами Батьківщини і не бояться вмерти за Неї.

Слід також узяти до уваги, що служба суспільству робить життя людини повним і змістовним, тим часом, коли служіння своїм особистим інтересам збіднює душу людини, спустошує й принижує її.

В аспекті таких міркувань ми мусимо розв'язувати й питання про мету виховання української молоді. Але тут треба відрізнити основну мету, що виробилась протягом віків і залишиться актуальною до того часу, поки існує український нарід, і завдання, що зв'язані з сучасним історичним моментом.

Основне завдання чітко й стисло висловлене в гаслі «Служба Богові й Батьківщині». Фактично під цим гаслом проходила діяльність кращих представників українського народу ще з княжих часів. До прийняття християнства наші князі й дружинники боролись за честь і добробут України. Такими були Олег, Ігор, а осо-

бливо Святослав Хоробрий. Як відомо, він зовсім не прагнув до особистих життєвих вигод, навпаки, майже все своє життя провів у походах, одягався, як простий вояк, їв найпростішу їжу, спав, поклавши голову на сідло. А може найбільше його героїзм і любов до Батьківщини виявились у його зверненні до дружинників перед боем з переважаючими силами греків: »Не посоромімо землі Руської! Мертві бо сорому не мають«.

Але після прийняття християнства, служба Батьківщині в кращих представників українського народу органічно з'єднується зі службою Богові і підкоряється їй. Всі наші видатні діячі княжого періоду, будучи глибоко віруючими християнами, були в той же час і великими українськими патріотами. Такими були в першу чергу Володимир Святий і Ярослав Мудрий. Такими були наші церковні діячі, як митрополит Іларіон і Теодосій Печерський. Такими були наші літописці і церковні письменники. Відомий український мандрівник ігумен Данило, під час своєї подорожі до Єрусалиму, завжди пам'ятає про Україну, за неї та її князів молиться і ставить свічку перед гробом Господнім.

З особливою ж яскравістю поєднання служби Богові зі службою українській Батьківщині виявляється в діяльності і писаннях князь Володимир Мономах. Як видно з його »Поучення дітям«, це був глибоко віруючий християнин. Він закликає своїх дітей покладатись у першу чергу на Бога, бо від нього все залежить.

Тверда надія на Бога була основою високого оптимізму Володимира Мономаха. До такого ж оптимізму закликає він і дітей. »Смерти не бійтесь!« — звертається він до них в своєму »Поученні«. Все життя Володимира Мономаха було самовідданою службою Батьківщині. Він, як той лев, мужньо боронив Україну від кочовиків-половців і організовував до такої боротьби інших князів. Це був патріот не тільки свого удільного князівства, а патріот цілої України. Тому таку велику роллю в примиренні князів відігравав він у часи, коли більшість князів, забуваючи про цілу Україну, жорстоко боролися між собою за свої »уділи«. Служба Богові й Батьківщині залишається основною метою українського народу і в козацькі часи нашої історії. Борячись за свою Батьківщину з татарами, турками й поляками, наші предки-козаки разом з тим боролись за віру Христову. Таке об'єднання релігійного й патріотичного мотивів яскраво відбито в українських історичних піснях і думках. А до якої безмежної жертвенности ця служба Богові й Батьківщині доходила в нашого народу в козацькі часи про те, між іншим, свідчить звернення організаторів повстання проти поляків до українського населення.

З великим жалем мусимо констатувати, що в 1917-1920 рр. більшість українських політичних діячів відійшли від цього традиційного, освяченого віками гасла служби Богові й Батьківщині. Під впливом ідеологічних течій, що панували до революції в Московщині, наші діячі в своїй більшості були заражені соціалізмом, матеріалізмом і атеїзмом, або принаймні індиферентизмом до релігії. Для багатьох з них на першому місці стояв соціалізм; не інтереси українського народу, а невірні трактовані інтереси »пролетаріату«. За цю зраду своїх провідників високого традиційного ідеалу служби Богові й Батьківщині, історія жорстоко покарала український нарід. Рідко коли Україна мала таку нагоду звільнитися

від московського рабства, як у роки 1917-1920. Російська імперія розпадалась, серед поневолених Москвою народів розпочався рух за національну державну самостійність. Коли б у таких умовах Україна одностайно піднялась на боротьбу проти Москви і безбожного большевизму та об'єднала навколо себе інші поневолені Московію народи, Україна ще в 1918, найпізніше в 1919 р., була б самостійною, а з погляду культури одною з передових країн Європи. Та замість цього, завдяки зраді високого гасла служби Богові й Батьківщині, Україна, на короткий час звільнившись від царського московського ярма, попала під далеко тяжче й жорстокіше ярмо большевицьке. Численними мільйонами розстріляних, замучених у катівнях НКВД, засланих у концентраційні табори, виморених голодом, заплатила й до цього часу платить Україна за зраду своїх «провідників».

Та це гасло з усією силою й величністю відновилося у героїчній боротьбі УПА за волю України. Слідкуючи за цією боротьбою, переконуємося, що дух наших великих предків, які життя свого не жаліли для Батьківщини, воскресає у вояках УПА і творить те, що дійсно можна назвати нечуваним у світі героїзмом. Упівці борються з могутнім ворогом, що має найчисленнішу в світі армію, озброєну найновішою зброєю, з ворогом, якого боїться цілий світ — і наносять цьому ворогові тяжкі удари. Героїчна боротьба УПА дає нам надію на те, що сучасна боротьба закінчиться таки визволенням України з тяжкої московської неволі. Але для цього потрібні дві умови. Перша умова та, щоб увесь український нарід зрозумів великий, історичний чин УПА і з'єднався навколо неї. Друга та, щоб і інші народи, а в першу чергу ті, що мають всі засоби до боротьби з пекельними силами большевизму, вірно оцінили роль УПА в цій боротьбі і підтримали її. Інакше може повторитись помилка перших років большевицької революції, і вона буде катастрофою не тільки для України, а й для цілого світу.

Служба Богові й Батьківщині — це є основна мета, що стояла перед українським народом тисяч років тому, стоїть тепер і буде стояти перед ним ще довгі віки. Але ця мета набуває різних форм і відтінків у різні історичні періоди життя нашого народу. Особливий характер має вона й тепер у цю дійсно апокаліптичну епоху в історії людства. Міжнародня політична ситуація тепер така, що Україна, борячись за свою незалежність, тим самим бореться за свободу цілого світу. Щоправда, і в попередні віки Україна, борячись за свої права, в той же час захищала неодноразово Європу з її культурою (про це більш докладно буде далі). Можливо, що в цьому є високе покликання нашого народу, що на свої груди приймав удари, які могли б бути спрямовані на інші народи.

Але в минулому рідко хто з українців розумів цю велику місію роль нашої Батьківщини. Тепер її розуміють багато українців і в першу чергу всі вояки УПА. А тому й служба Богу і українській Батьківщині набуває тепер нових рис. Для кожної політично більш-менш свідомої людини ясно, що разом із зростанням національної свідомості раніш поневолених народів і їх боротьбою за свою самостійність відбувається могутній процес об'єднання народів і держав з метою забезпечення їх свободи й добробуту. Зокрема швидкими темпами відбувається процес об'єднання поневолених народів, що всіма силами прагнуть до свободи, якої вони можуть

домагатися лише спільними зусиллями. Такий процес відбувається і серед народів, поневолених Москвою. Майже всі вони об'єднуються в організацію, що зветься АБН.

Тому служба Богові й Батьківщині, як основна й найвища мета української молоді, вимагає від неї глибокого розуміння широких світових завдань, що ставить перед Україною історія, а також розуміння інших народів і діяльного співчуття їм та участі в спільній боротьбі за свободу.

Боротьба за волю України, фактично не припинялася з часу поневолення її, набуває тепер особливо жорстоких і упертих форм. Проводиться вона в першу чергу на теренах України вояками УПА, бере в ній участь і т. зв. мирне населення, за що й підлягає найжорстокішим переслідуванням. Але в ній мусять брати участь і українські емігранти. Це є пропаганда української справи серед своїх і чужинців через пресу, демонстрації, мітинги, протести і т. інш. У всьому цьому найактивнішу участь мусить брати українська молодь у єднанні з молоддю інших поневолених Москвою національностей. Це, так би мовити, холодна війна. Але нема сумніву, що колись прийде й гаряча війна. І до неї вже тепер має готуватись молодь. При цьому не треба недоцінювати сили ворога. Непідготованість, що її виявили большевики в другій світовій війні, нехай нікого не вводить у блуд. Навчені помилками минулого, вони тепер посилено готуються до третьої світової війни.

Уперта підготовка йде по лінії виготовлення наймодернішої зброї, вишколу найбільшої в світі армії, пропаганди й агітації, а особливо по лінії виховання із молоді вірних слуг комуністичної партії. Не треба, звичайно, цього боятися, але треба з усією упертістю готуватись і собі. Українці не мають своєї зброї, але зброю можна здобути, можна одержати від тих народів і держав, що борються з большевиками, коли тільки вони зрозуміють, яку велику роль в цій боротьбі може мати Україна.

Зате цілком можливий і конче потрібний військовий вишкіл молоді. До нього, не гаяючи часу, треба взятись з найбільшою енергією й наполегливістю. Поряд з тим треба проводити психологічну підготовку. Молодь мусить знати, за що вона має боротись, яку шкоду заподіяла нашому народові неволя й відсутність своєї самостійної держави, і разом з тим молодь мусить добре й правдиво уявляти собі слабкі й сильні властивості свого ворога, прийоми його боротьби, збройної й політичної і т. інш.

Все це буде сприяти досягненню основної мети нашого народу — вироблення для себе свободи.

Але на цьому не кінчається служба Батьківщині. Завоювавши державну самостійність, можна її легко і втратити. Таке, напр., було з поляками, що в 1918 р. відновили свою державну незалежність, а потім через якихось 20 років знову втратили її не тільки з причин зовнішніх, а і з внутрішніх, зокрема через нерозумне ставлення до українців.

Отже, і українська молодь мусить пам'ятати науку минулого і, готуючись до боротьби за самостійну соборну Україну, разом з тим готуватись до того, щоб навіки утримати її самостійність.

Найважливішою умовою для цього є національна єдність і солідарність. Навпаки, відсутність єдності й солідарності навіть, коли б пощастило українцям відвоювати політичну свободу, в ско-

рому часі цю свободу завалила б. Не треба забувати того, що на природні багатства нашої Батьківщини завжди з великою заздрістю дивились і тепер дивляться наші сусіди. І коли б в Україні, після звільнення її, розпочались би якісь внутрішні заворушення, сусіди зразу використали б це і підбили її під себе, може й за допомогою українських зрадників, як це вже було не раз в історії нашої Батьківщини. А можливість внутрішньої боротьби між самими українцями не є вигадкою фантазії. Про це свідчать сварки між окремими групами українців на еміграції і відсутність здорової національної свідомості якраз у тих, хто в першу чергу мусів би її мати.

Але прагнення до національної єдності не слід розуміти, як згоду на всякі компроміси з земляками навіть в таких випадках, коли їхні погляди і діяльність спрямовані на шкоду для України. Якраз таку ідею єдності часто використовують ті, що самі розбивають українське суспільство і свідомо чи несвідомо допомагають ворогам України.

Тому треба об'єднуватись з тими українцями, що боряться за Україну незалежно від того, до яких партій вони належать: чи то будуть республіканці, чи монархісти і т. п. Зокрема в інтересах успішної боротьби за Україну треба на кожному кроці засипати »Збручі«, що їх так часто використовують наші вороги нам на шкоду. У всякому разі в боротьбі з гнобителями нашої Батьківщини треба виступати спільним фронтом і по змозі не давати їм приводів втручатися в наші внутрішні відношення. В останніх цілком припустима боротьба в таких формах, у яких вона існує в усіх демократичних країнах світу. В США боряться між собою демократи і республіканці, в Німеччині соціал-демократи і християнські соціалісти. Але ті і другі є патріоти своєї Батьківщини і у своїй боротьбі з належною пошаною ставляться до свободи і переконань своїх політичних супротивників. Та є одна партія, що до неї в демократичних країнах ставляться інакше, ніж до інших партій. Це — комуністична партія. В США, що їх часто називають країною Вашингтона, себто країною свободи, уряд і суспільство провадять з комуністами вперту боротьбу. Комуністів виключають з державних установ, за ними ретельно слідкує поліція, їх арештовують і ув'язнюють. Причина такого ставлення до комуністів та, що вони в багатьох випадках діють з наказу Москви, як зрадники і вороги своєї батьківщини. Вони спритно пролазять у державні установи, видають московським большевикам військові й інші таємниці, організують страйки й заворушення і т. інш. Уряд США ураховує й те, що на випадок війни, комуністи можуть наробити державі багато шкоди, всякими способами допомагаючи московським большевикам. Тому вже тепер у США плануються заходи ізоляції комуністів під час майбутньої війни.

Приклад США мусить бути для нас повчальним. Треба бути дуже наївною людиною, щоб, знаючи про діяльність советських агентів в США, думати, що їх нема серед нас, українців. Большевики добре знають, яку велику роль може відіграти Україна в боротьбі двох світів, і тому засилають серед українців своїх агентів. А такими в першу чергу можуть бути ті, що мають комуїстичні погляди. Такі люди будуть служити большевикам не тільки за гроші, а також за совість.

Крім того, українці не мусять забувати страшного досвіду большевицького панування на Україні: нечуваного жорстокого терору НКВД, концентраційних таборів, голоду 1932-1933 р., рабської праці в колгоспах і т. ін. і т. ін. Тільки наївні люди можуть думати, що українські комуністи, захопивши на Україні владу в свої руки, були б гуманними, ліквідували б НКВД, концентраційні табори і т. д. Терор і насильство з залізною konieczністю виникають з самих основ комунізму. Отже українські комуністи були б не менш жорстокими, ніж комуністи московські.

Тому боротьба з комунізмом у всіх його формах — це одно з найважливіших завдань, що стоять перед українцями взагалі і українською молоддю зокрема. Це впершу чергу боротьба ідеологічна. Треба якнайенергійніше боротися з комуністичною пропагандою, щоб вона не ширилась серед нашого суспільства. Треба доводити всю реакційність большевицької системи і небезпеку її для людства. Крім того, слід боротися з большевицькою агентурою. Тут не може бути жодних компромісів. Інакше, наш нарід може опинитись у такому стані, що якраз у рішучий момент боротьби між нами виявляться когорти, що підуть нога-в-ногу з большевиками і разом з ними в крові потоплять наші визвольні змагання.

З цим зв'язане питання про те, як українці-патріоти мусять поставитись до комуністів-партійців і до комсомольців, що перебувають тепер на теренах України. Це питання не видадане нами, а вже поставлене в українській пресі на еміграції. Дехто так розв'язує це питання. В Україні вся здібніша й активніша частина населення перебуває в комуністичній партії і в комсомолі. Тому їй мусить належати керівна роля в Україні після повалення большевицької Москви. Ця думка вкрай шкідлива й помилкова. Коли комуністи будуть керувати Україною після визволення її з московської неволі, то вони цілком природно будуть підтримувати в ній комуністичний устрій, інакше кажучи, будуть підтримувати колгоспи, радгоспи, будуть боротись проти церкви і релігії, застосовувати методи соцзмагання й ударництва, виховувати в комуністичному дусі молодь. А оскільки така система не може існувати без насильства, то українські комуністи залишать у силі НКВД і концентраційні табори. А коли так, то який тоді сенс проливати кров у боротьбі за самостійну Україну? Невже лише для того, щоб з українського народу знущались не Маленкови чи Хрущови, а якісь інші тоталітарні «вожді» з українськими прізвищами?

Безпідставним є також твердження, що в комуністичній партії перебуває найдібніша частина населення. Якість керівних кадрів залежить не тільки від природних здібностей, які дуже трудно урахувати, а й від шкільної підготовки. Отже, як педагог, що довгі роки працював у високих школах під советами, з повною відповідальністю можу ствердити, що партійці й комсомольці, за незначними винятками, були гіршими студентами. З самого початку і далі вони порівняно з своїми безпартійними товаришами були в упривілейованому становищі. В багатьох випадках, особливо до 1938-1939 рр., коли большевики почали дбати про піднесення авторитету батьків і педагогів, партійні студенти в житті високих шкіл мали не меншу, а іноді навіть і більшу роль, ніж шкільна

адміністрація. Дуже часто траплялись випадки, що в наслідок доносів і вимог студентів-партійців звільнялись з посад, а іноді й заарештовувались викладачі високих шкіл. Тому останні боялись студентів-партійців, не ставили високих вимог до них під час заліків і іспитів, незаслужено ставили їм високі оцінки і т. ін. Тому виключна більшість студентів-партійців і комсомольців мало приділяли уваги науці. Головну увагу вони звертали на т. зв. громадську роботу, активна участь у ній мала вирішальне значіння в їх кар'єрі. В наслідок цього партійці, посідаючи високі посади в різних установах, фабриках і заводах, основне своє завдання вбачали в слідкуванні за тим, щоб підлеглі їм робітники виконували накази комуністичної партії, щоб між ними не ширились всякі небажані для комуністичної партії погляди і настрої, стежили за соцзмаганням і ударництвом, приймали доноси і т. ін. Інакше кажучи, це були адміністратори-доглядачі. Фактичне керівництво виробництвом на фабриках і заводах належало, як правило, безпартійним фахівцям. У високих школах партійці були ректорами, заступниками директорів, але між ними майже не було професорів і мало було доцентів, не зважаючи навіть на те, що в усьому вони мали великі привілеї перед безпартійними. Ще в тридцятих роках серед директорів фабрик і заводів траплялись напівграмотні люди. Так, напр., директорка одної текстильної фабрики в Полтаві — це була жінка, що ніяк не могла засвоїти таблиці множення. А, проте, вона була дуже активна, часто виступала на зборах, була до краю самовпевнена.

Тому, коли б довелось нашому народові перемогти большевиків і розбудувати своє господарство і духову культуру, він дуже легко міг би обійтись без допомоги комуністів. Переконливим доказом цього може бути стан України під час німецької окупації в 1941-1944 рр. Тоді бургомістрами, фабриками, заводами, кооперативами керували люди безпартійні і навіть у тяжких політичних умовах справлялись з своєю роботою, а багато партійців, особливо з тих, що були навмисне залишені большевиками, пішли працювати в гестапо і пропаганду.

Але все це не означає, що українці-патріоти мусять неодмінно з якоюсь особливою ворожнечою ставитись до всіх колишніх комуністів. Можна думати, що в багатьох із них зберігається любов до Батьківщини, що події міжнародного життя, а також події, що відбуваються на теренах СРСР, багатьом із них відкрили очі і викликали сумніви щодо большевицької політики взагалі і національної політики зокрема. Такі люди можуть включитись у громадське культурне життя народу і бути корисними для нього. А, проте, до колишніх комуністів треба добре приглядатись, щоб вони не наробили якоїсь шкоди, особливо в перші роки після звільнення від большевицької неволі. Щождо відповідальних керівних постів у державі, то на них, принаймні в перші роки після звільнення України, не можна буде призначити колишніх комуністів.

Українські прибічники комунізму на своїх зборах і в партійній пресі поставили це питання, як належить ставитись до в'язнів большевицьких концентраційних таборів. На їх думку, в'язні концентраційних таборів — це елемент деструктивний і дуже небезпечний для держави. Тому ставлення до них мусить бути виключно негативне. А, проте, частина їх загине в таборах, частина загине

в дорозі на Україну, а ту частину, яка залишиться і добереться до України, треба буде ізолювати. (Дивись »Наші позиції« ч. 5).

Пляни українських патріотів мусять бути інші. До колишніх в'язнів концентраційних таборів, як і до колишніх членів партії, мусить бути індивідуальний підхід. Між ними в першу чергу треба відрізнати в'язнів політичних і кримінальних. Щодо других, себто кримінальників, то ставлення до них мусить бути негативним. Мало того, що вони до ув'язнення виявили себе як злочинці, а ще до того й під час ув'язнення вони, як правило, користались у концентраційних таборах привілейованим становищем як »соціально близький елемент« і жорстоко знущались з політичних в'язнів. Такі люди не відчують ворожнечі до комуністичної влади як такої, для них більше ворожа була б влада некомуністична.

Щождо політичних в'язнів, то між ними треба відрізнати колишніх партійців і безпартійних. Останні цілком природно пройняті великою ненавистю до комуністичної влади, яка спричинила їм стільки страждань. І тому між ними не може бути зрадників, що пробували б щось робити для повернення большевизму з його колгоспами і терором. Крім того, між політичними в'язнями є багато людей з високою кваліфікацією: інженерів, педагогів, науковців. Щоправда, перебування в концентраційних таборах виснажило в них фізичні і духові сили. Але, поживши якийсь час у нормальних умовах, вони зможуть повернути собі працездатність і бути корисними членами суспільства. Ми не кажемо вже про те, що вони мають право після тяжких страждань розраховувати на моральну і матеріальну підтримку з боку держави й суспільства. Тому тих політичних в'язнів, що втратили працездатність, держава мусить в першу чергу взяти під свою опіку.

Ставлення до політичних в'язнів, що були членами комуністичної партії, мусить бути інакше. Як це з великою переконливістю доводять спогади Марголіна про советські концтабори, члени комуністичної партії в своїй більшості на заслання залишились при комуністичних переконаннях і ставились з призи́рством до безпартійних. В своїх очах вони були »гегемонами, а інші безпартійною сволотою«. Тому ставлення до них мусить бути таке, як і ставлення до партійців, що не були в концтаборах. До них треба придивлятись і стежити за тим, щоб вони не наробили якоїсь шкоди. Але коли такий колишній партієць виявить добру волю й по ширості відмовиться від комуністичних поглядів і партійних навичок, він може бути включений у працю по розбудові нашої національної культури.

Україна боролась і бореться за свою державну незалежність саме тому, що тільки своя самостійна держава забезпечує добробут і високий культурний розвиток нації. Доказом цьому може бути, між іншим, швидкий культурний розвиток такої маленької держави, як Латвія, після звільнення її від московської неволі. Ця країна не має великих природних багатств і все ж таки за якихось двадцять років самостійного існування вона зуміла до високого рівня розвинути свою промисловість і торгівлю, піднести матеріальний стан свого населення. Значні досягнення мала Латвія і в галузі народної освіти. Але ще переконливіші докази позитивного значення державної незалежності дає історія України. Це в першу чергу період нашої історії до татарської неволі, коли У-

країна була одною з передових країн щодо культури матеріальної й духової. Це є також період XVII ст., коли завдяки героїчній боротьбі нашого народу послабла, а потім зникла польська неволя, українці швидко й широко розвинули свою духову культуру, що, між іншим, відзначили й чужинецькі мандрівники. Це, на решті, надзвичайно швидкий і потужний культурний рух на Україні в період 1917-1924 рр., коли впав московський царат і українці хоч на короткий час стали «господарями в своїй хаті». Тим більшого розквіту матеріальної й духової культури в Україні ми в праві чекати, коли б вона звільнилась від московсько-більшевицької неволі і стала твердо, як самостійна держава.

А наші сподівання можуть здійснитись лише тоді, коли українська молодь глибоко зрозуміє свої завдання щодо відбудови й розбудови культури на Україні і якнайкраще підготується до виконання цих завдань. Вільній Україні потрібні будуть фахівці в усіх галузях культури: агрономи, інженери, купці, педагоги, науковці, мистці. Жодна галузь не мусить бути забута або занехана. При цьому українська молодь на еміграції мусить ураховувати те, що робиться в підсовєтській Україні в галузі «підготовки кадрів». Не може бути сумніву в тому, що така підготовка проводиться і при тому посиленими темпами.

Не може бути сумніву також у тому, що ця підготовка стоїть на досить високому технічному рівні. Але ідеологічні спрямування підсовєтської підготовки не тільки чужі, а вкрай ворожі для України. Особливо це треба сказати про ті галузі культури, де особливу роллю має ідеологія. Гірський інженер, електротехнік, лікар, ветеринар, що закінчили совєтські високі школи, могли б досить легко включитися в розбудову життя в самостійній Україні. Трудніше це було б для агронома, бо в нього вихована орієнтація на колгоспи й радгоспи, яких у самостійній Україні не буде. А незрівняно трудніше було б це зробити педагогові, фахівцеві гуманітарних наук, а особливо для церковних діячів і богословів. З-поза «залізної заслони» доходить відомості, що в ССР не тільки організована сталінська церква з патріархом Олексієм Симанським на чолі, а й засновані сталінські духовні академії й семінарії, що перебувають не тільки під пильним доглядом МГБ, але під не менш пильним керівництвом його. Студенти цих шкіл проходять до деталей розбудований вишкіл шпигунства на ґрунті церковного життя, руйнації релігії й моралі і т. інш. Вихованці цих шкіл не можуть бути включені в число правників на ниві церковного життя й релігійного виховання у вільній Україні. Мало того, з ними доведеться боротись, і боротьба ця буде не легкою, бо вони пройшли технічно добре розбудовану школу підступства й розкладництва.

Тому в церковному житті Україна примушена буде покладати свої надії на еміграційну молодь.

Зрозуміло, що підготовка молоді до діяльності в усіх галузях культури в майбутній вільній українській державі мусить бути ґрунтовною й досконалою.

Обов'язок цей падає на всю українську молодь і в тому числі на молодь на еміграції. Де б ця молодь не перебувала: чи в Німеччині, чи у Франції, чи у Великій Британії, чи в США, чи в Канаді, чи в Австралії, - вона не сміє забувати про службу Богові й Батьківщині. А коли настане вирішальний час, вона мусить уся піти в Україну визволяти її і розбудовувати її культуру.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА І ЗАХІД

Київська держава постала на терені, який самою природою був призначений відігравати видатну роль в історії світової культури. Тут перепліталися впливи Сходу й Заходу, Півночі та Півдня. Великі торговельні, а разом з тим і культурні шляхи, перерізували територію майбутньої Київської Держави і сполучали Великий та Атлантийський океани, могутніші держави середньовіччя — арабський халіфат, Візантію, імперію Карла Великого, Скандинавію. Україна IX-XII ст. була тим вузлом, який в'язав культури цілого тодішнього світу.

Метою мого стислого нарису, який є частиною ширшої праці, є лише один бік цих багатограних стосунків: зв'язки Київської держави з Заходом.

Останні десятиліття дали надзвичайно багато для висвітлення цього важливого питання. Історики здобули могутню підтримку в археологічних дослідженнях, які з більшою об'єктивністю, ніж письмові джерела, подали правдиву картину матеріальної культури IX-XII ст.; показали рештки міст, пишних палаців, численних майстерень, у яких виробляли найвибагливіші речі. Ці знахідки примусили істориків новими очима дивитися на ступінь культури тих часів і значно зменшити вагу чужоземних впливів. Не як варварська, відстала країна жила наша батьківщина крихтами з розкішних утрат сусідів, а як могутня, багата, з розвинутою штуркою вступала вона в тісні стосунки з сусідами.

Археологічні дослідження — з одного боку, і ревізія письмових джерел — з другого, дали можливість значно відсунути в глибину, як початок нашої державності, так і високі культурні досягнення: усе в більш переконалих формах виступає перед нами друга половина IX ст., доба Аскольда. Гіпотетичні ще припущення про державу Аскольда, похід на Царгород, перший договір з греками, і перше хрещення Руси знаходять підтримку в перших датах Раффелштеттенського договору — доба Людовика Німецького (помер 876), який в'язав «Русь» з Баварією, і свідчення Баварського географа, що занотував Русь, як західних сусідів хозарського каганату (друга половина IX ст.).

З середини X ст. маємо ряд дипломатичних посольств Київської Держави та Заходу; рр. 959-962 обмін посольств Ольги та Оттона I-го Великого започаткував інтенсивні стосунки Києва з Заходом. Польща, Угорщина, Німеччина, Англія, Франція, Скандинавія, Ватикан втягаються у вир цих стосунків, які набувають часами дуже інтенсивних форм. Україна стає невід'ємною частиною цілої Європи, і навіть внутрішні події в Києві притягають пильну увагу західно-європейських володарів. Так боротьба Святополка з Ярославом зв'язується з польсько-німецькими відносинами і коаліція на користь Ярослава розпадається в наслідок замирення Генриха II-го з його васалом Болеславом Хоробрим. А далі, спільно з тим же Генрихом II-гим Ярослав відновляє порядок у Польщі. Боротьба

Ярослава Волинського з Володимиром Мономахом викликає коаліцію західньо-європейських володарів. Боротьба Ізяслава II-го з Юрієм Довгорукиим втягує Гвельфів і Гогенштауфенів, Угорщину, Польщу, Візантію і Чехію, які в складних взаємовідношеннях поділяли свої впливи в першій боротьбі Києва з північним Сходом.

Як було властиве середньовіччю, наслідками дипломатичних союзів були шлюби: починаючи з Володимира Великого, шлюби зв'язували князівську родину з всіма володарями Західньої Європи; найбільше припало таких шлюбів на часи Ярослава Мудрого і його сина Всеволода: той був посвоячений з всіма видатними королями. Протягом X-XII ст. біля 50 шлюбів в'язали династію Київських князів з можновладцями Європи. Деякі з них залишили значний слід в історії країн, до яких приходили наші князівни: досить нагадати Анну, королеву Франції, Евпраксію-Адельгейду, імператрицю німецьку, Евфросинію, королеву угорську тощо. Незалежно від особистих якостей нареченої, кожен шлюб був значною подією в галузі культурних впливів: з нареченою приїздив її почот, її жінки, вона приносила посат і хронікарі згадували валки з коштовними речами, дорогістю, матеріями, які привозили з Києва. і так переносилася атмосфера звичаїв, мистецтва, смаків, традицій. в яких виростала молода королівна.

Не можна забувати, що поруч з дипломатичними та матримоніальними стосунками ширилися церковні: приєднання Руси до Східньої Церкви не припинило обміну посольствами з Ватиканом: посли від пап приходили до Володимира, Ізяслава, Всеволода, приходили і пізніш до 1231 р. Надзвичайно важливим є факт походу до Києва, за часів Володимира Мономаха, ченців-скотів з монастиря Св. Якуба та Гертруди у Регенсбурзі: коли їм не вистачило коштів на закінчення будівництва собору, з великими труднощами прийшли ченці до Києва по допомогу й одержали її від князя та його бояр; це свідчить про те, що в Регенсбурзі не лише знали про існування Києва, але знали про щедрість князя і про те, що він не відмовить дати допомогу на католицький монастир в 1119-1125 рр. (?), хоч це було майже 70 років після розділення церков.

Цілком природно, що дипломатичні та культурні зв'язки розгорталися рівнобіжно з економічними: починаючи зі згаданого вже »Раффелштеттенського митного закону«, тягнеться низка законів, договорів, привілеїв, які санкціонували торговельні стосунки Західньої Європи з Київською Руссю. Те, чим був Київ для Східньої Європи — могутнім багатим торговельним осередком, тим був Регенсбург для Західньої Європи — великим торговельним осередком; в обох містах скупчилися купці з усіх країн, і лунали різні мови.

Ревізія джерел дала можливість виявити яскравіше не лише інтенсивність зв'язків, але — і це є головне — характер обопільних впливів. Найбільше матеріалів маємо ми в галузі впливів західньої європейської культури на українську культуру київської доби. Багато дослідників працювали над цим питанням і наслідки їх праці переконливі. Право, література, навіть церковне життя, зокрема — мистецтво образотворче в усіх його формах заховують безперечні сліди впливів західньо-європейської культури. Проте, головний інтерес для нас полягає не в кількості рис, що свідчать про

чужинські впливи, а в виявленні характеру, який мали ці впливи, як саме сприймалися вони.

Перш за все треба зупинитися на тому, який саме рівень культури був на Україні київської доби, і яке враження робила вона на західно-європейську еліту, видатних представників Західної Європи. Боніфаций Бруно, що в сані єпископа відвідав Київ у 1007-1008 рр., писав цісареві Генрихові II-му, що Київ одне з найбільших міст Європи. Тітмар Мерзебурзький, на підставі свідчень німецького вояка, що відвідав Київ під час боротьби Ярослава з Святополком у 1018 р., писав, що Київ велике місто, в ньому 8 ринків, 400 церков, сила чужинців. Єпископ Моксавіє де Савейр р. 1049 виніс враження від Києва, що це велике місто, столиця могутньої держави, культура якої вища за французьку. Адам Бременський наприкінці XI-го ст. писав, що Київ — суперник Царгороду, окраса Східної Європи. Ці відзиви свідчать, як ставилися чужинці до Києва.

До цього можна додати захоплені відзиви хроністів з приводу тої розкоші, багатства подарунків, які дістала Німеччина часів Генриха IV-го від Ізяслава та Святослава: Лямберт писав, що Німеччина ще не бачила такої розкоші в одязі, прикрасах, посуді та зброї, що одержала від них.

Висоті матеріальної культури відповідала висота духової: договори Олега та Ігоря з греками Шлецерр визнавав за видатніші пам'ятки середньовіччя. Твори митрополита Іларіона свідчать про виключний талант автора, а разом з тим про його ерудицію, вміння користатися класичною літературою. В «Слові о законі і благодаті» митрополит Іларіон звертався до своєї аудиторії, як до людей «до излиху наситившихся сладости книжної». Він не був єдиним винятком: літописи наші, зокрема «Повість временних літ», свідчать про широку освіту літописців. Д. Лихачев уважає, що літописи правили за дипломатичні документи, які доводили права Київської Руси на рівноправність з іншими народами. А «Руська Правда», цей видатний твір правничої думки? А подорож ігумена Даниїла до Святої землі — що свідчить про виключну інтелігентність автора і має право стати в ряді видатніших свого часу. А «Слово о полку Ігоревім», цей незрівняний поетичний твір?

Ці рядки, присвячені характеру культури Київської Руси, свідчать, як повинна була сприймати вона чужі впливи; і дійсно, з надзвичайною обережністю, з розумінням вартості їх і почуванням власної гідності сприймалися ці впливи. Це стверджується на кожному кроці: як маючи безперечні впливи візантійського мистецтва, в Київській Русі не було жодного храму візантійського стилю, не зважаючи так і на запозичення рис романського мистецтва, не було й романської будови. Перетворюючи східні, західні та південні впливи в горні власного мистецтва, наші мистці творили нове, свіже, неповторно-чудове мистецтво, неповторно-чудовий стиль, властивий Київській добі. Прекрасні були зразки переговорчастої емалі візантійських майстрів, але захоплені ними київські мистці взяли техніку, форму, але дали свої власні кольори і їх птахи та арабески заграли яскравими фарбами: червоною, зеленою, синьою, яких уникав візантійський зразок. В запозичені зі сходу та півдня форми мистецтв вкладався новий зміст, творився той характер мистецтва різних видів його, який дратував грецьких

єпископів, бо в ювелірних виробках, в кераміці, в малюнках у дивну гармонію об'єднувалися мотиви християнства з незабutoю ще життєрадісною релігією обожування природи; постаті святих ще не перешкоджали відображенням фантастичних сирен, богині матери природи і жриць її. В образотворчому мистецтві, як і в «Слові о полку Ігоревім», живе природа, могутня, улюблена, що поділяє лихо й радості людини. В одне ціле сплітаються власні традиційні мітологічні уявлення, власний фолклор і чужі впливи та творять нове, як уважно збирає старий Дніпро свої притоки й несе до моря свої хвилі, в яких не можна відділити ясноблакитних вод Прип'яти від синіх — Десни.

Логічним виникає питання: якщо дійсно з таким визнанням високої якості української культури ставилися до Київської Русі на Заході — невже ж вона не мала жодного впливу? Невже ж Київська Русь лише сприймала чужі впливи й не дала нічого в обмін? Априорі це питання може бути розв'язане тільки позитивно: вплив мусів бути, не міг не бути. Тоді виникає друге питання: чому ми маємо так мало фактичних доказів цього впливу? Відповідь на це питання дуже складна. Поперше — це є наслідок тої майже столітньої презумпції, яка панувала в російській, а в спадщину — і в українській історіографії про меншовартісність культури Київської Русі, порівнюючи з Західньою Європою. З одного боку — представники норманської теорії пояснювали все, що було цінного впливами норманів-варягів; з другого боку — прихильники впливу Візантії шукали в усьому грецьких впливів. Подруге — в наслідок цієї презумпції — надто мало уваги приділяли розшукам і дослідженню впливів Київської Русі на Заході. Нарешті, третя причина полягає в тому, що в західньо-європейських музеях, церковних збірках тощо дуже часто речі, безумовно походження з Русі, позначаються або загально як речі «доби вікінгів», «візантійської роботи», або з невірними позначеннями. Так, напр., у церкві Св. Годагарда в Гільдесгаймі зберігається гарної роботи хрест з позначенням «Ієрусалимський хрест», не зважаючи на напис на ньому: «Зроблено на замовлення новгородського купця Іллі з Людагощої вулиці». В сакристії собору Св. Петра в Римі зберігається «дальматика Карла Великого». За останні часи д-р Гоцій порушив питання про походження її з Київської Русі, датуючи XI-м століттям. Число таких прикладів можна значно побільшити.

За останні роки можна констатувати зрушення в цьому питанні, і низка дослідників, переважно чужинців, значно збагатили наші відомості про знайдені в Західній Європі речі походження з Київської Русі, та зроблені під їх впливом. Так чеський археолог Схранил знайшов вплив речей з Чорної могили під Черніговом на ювелірних виробках Чехії XI-го ст. (Желенець, Жалове, Предмосте, Мельник); Червінка знайшов такі впливи на речах Моравії. В Чехії знаходять трьохбусожі кульчики, енкалпіони київського типу; аналогічні речі знаходять в Польщі, (Каліш, Краків); В Швеції Т. Арне знайшов полив'яні глиняні писанки київського типу. В Польщі ширилися пряслиці з червоного шиферу, що його здобували на Овруччині. В Польщі, в Шлезії знаходили багато скарбів з срібними речами київського типу: зі сканю, філіграну, черню. Робиться зрозумілою вказівка ченця Гельмерсгаузенського монастиря Тео-

філя, який писав у другій половині X-го або на початку XI-го ст. в своїй »Записці о ремеслах«: »Прочитавши цю записку побачиш ти, як багато дала Русь для досконалости емалі та черні«. Очевидно, чутки про цю досконалисть лунали по всій Європі. Тоді Західня Європа мала тільки кеттлахського типу виємчасті емалі, і лише в XI-м ст. з'явилися лимозькі, які значно поступалися перед київськими. Правда, не маємо відомостей про експорт київських емалів, але є інші докази: скарби, посаги Анни, Евпраксії, подарунки Ізяслава, Святослава. Невже ж вони не зробили впливу на Європу?

Країна розкошів, багатства й краси — Україна-Русь давала Західній Європі чимало зразків мистецтва. Зокрема цікавим у цьому відношенні має бути Регенсбург. М. Алпатов звернув увагу на подібність між фресками церкви Св. Емерама в Регенсбурзі з пам'ятниками київського мистецтва. Але вже 25 років пройшло з того часу і досі цю думку не посунено вперед. Цікаво, в скандинавських сагах, в німецькому епосі, в англо-сакських переказах можна знайти ознаки впливів київських билин, легенд, занесених до літопису тощо. Київська Русь давала своє ім'я ліпшим виробам, що їх знала Європа: в Чехії до XIV-го ст. називали »руськими« найкращі залізні замки, у Франції — »руським« усякий шовк, »руським золотом« називали те, чому не можна було скласти ціну. Звичайно, така країна повинна була робити вплив на життя, мистецтво, культуру Західної Європи, і справа нових дослідників прикласти всіх зусиль для виявлення цих впливів такою мірою і з таким переконанням, як дослідники XIX-го ст. вишукували впливів Заходу на Схід.

Можна з запевненням сказати, що протягом чотирьох століть Київська Русь і Західня Європа жили спільним життям. Як знали хроніки Європи тоді про Київ, так наші літописи цікавилися життям Заходу; Іларіон, митрополит Київський, казав, що Київська держава відома в цілому світі; літопис в 1111 р. висловлював певність, що слава перемоги над половцями «ко всімь странамь далнимь, рекуще кь грекомь и угромь, и ляхомь и чехомь, донде же и до Рима проиде». «Слово о полку Ігоревім» в 1187 р. згадувало перемогу Святослава Київського: «ту німці і венециї, ту греки і моарава поють славу Святославлю». Згадував р. 1190 наш літописець, як «иде царь нѣмецкии со всею своею землею битися за Гроб Господень... сии же нѣмци, яко мученики святіе прольяхше кровь свою за Христа». Знають літописи й взяття Константинополя хрестоносцями в 1204 р., знають і накази заборони цісаря Пилипа і папи руйнувати місто й порушення цих наказів. В цій близькості інтересів Київської Руси та Західньої Європи полягає одна з головних ознак її культури.

»Якої підтримки потребує сьогодні революційне підпілля?

Скажемо зразу: ця підтримка не сміє зводитися до самого тільки співчуття, до самої тільки ідейної єдності з підпіллям. На самому тільки співчутті боротьба не стоїть, самим тільки співчуттям вона не зміцнюється. Самої тільки ідейної єдності народу з підпіллям ще мало для того, щоб перемогти в нашій визвольній боротьбі. **ЦЕ МУСИТЬ БУТИ ПІДТРИМКА РЕАЛЬНА, КОНКРЕТНА, ПІДТРИМКА ДІЛОМ.**

(3 брошури П. Полтави «Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці» — в Україні, 1951).

Проф. В. Державин

Українська поезія і її національна чинність

»Воля — велике щастя, але й відповідальність; творчість — глибока дійсність, але й обов'язок... Тільки вимріяна, оброблена, глибоко перечута, суцільна і доцільна пісня Орфея перемагає сили адові, викликає високе почуття у фурій, спиняє колесо Іксіона, Сизифові дає одпочинок, Танталові — гожої води, Данаїд визволяє од проклятої роботи, допомагає кораблям спускатися на воду і диких звірів робить свійськими — культурна пісня культурної людини... Бог опанованої стихії, здорового надхнення, мудрої інтуїції, гордої творчості, бог великого джерела світла й тепла, покровитель усього творчого, будівничого, гармонійного — він повинен стати знаком і символом, провідником і стимулом нового нашого життя і нового мистецтва — бог Аполлон«.

А. Ніковський («Vita Nova»)

Наколи уважати, що національна чинність літератури полягає не у формальній приналежності письменника до певної нації, і не в більш-менш механічному вживанні (або й зловживанні) певної національної мови, і навіть не в тому, що письменник більш або й менш правдиво «висловлює» чи то фіксує думки та почуття свого національного оточення, а в чомусь іншому й більшому — в тому, що він, письменник, збагачує, поширює, поглиблює національний світогляд свого народу, — тоді «національна література» становить не арифметичну суму літературних творів певного етнічно-національного чи мовно-національного середовища, а тільки специфічно національне в літературі, тільки частину літератури певної нації, проте, частину найчиннішу; бо це та література, яка формує націю духово, тривало позначаючись на її ментальності. Бо хоч політика теж деякою мірою формує націю, проте, вона переважно обмежується тим, що в громадсько-державному пляні — або ж намагається реалізувати — ті національні чинники, які вже існують і є сформовані; а формує націю її духовість, творена її мистцями, і насамперед мистцями духу — поетами і мислителями. Тому глибоку філософичну істину містить у собі відомий вірш П. Куліша: «Отечество собі ґрунтуймо в ріднім слові!» — хоч як неправдиво розумілось і тлумачилось його українськими «народниками» в сенсі аполітичного «культурництва» та відмови від національно-державницької ідеології. Але так воно не є: при всіх своїх політичних відхиленнях і помилках Куліш завсіди вбачав в українському народі саме націю, і то націю європейську, чия політична державність, проте, надається до поновлення лише тоді, коли спиратиметься на національному самоусвідомленні, угрунтованому в отому духовому «отечестві» рідного слова — рідного національного письменства. Невтомно орієнтуючи українське письменство своїх часів на неперевершені мистецькі осяги європейської літератури — не на московські їх відбитки, — Куліш спромігся пробудити в ньому свідомість приналежності України до повновартісних націй Європи і тим самим став одним із найбільших основоположників українського національного світогляду.

Проте, був він не першим, і не тим, чия творчість стала для України найвирішальнішою — бо таким був Тарас Шевченко, що — подібно до Данте в Італії, або ж до Гомера в стародавній Гелладі — своїми творами і впливом більше за будь-кого іншого створив своє національне письменство, а тим самим і національну духовість свого народу; бо хоч він і мав літературних попередників, проте, не в масштабі національної літератури: Котляревський, Гулак-Артемовський, Гребінка, Метлинський у поезії, Квітка-Основ'яненко в белетристиці, той самий Котляревський і Василь Гоголь у драматургії — це все була ще не національна література, а типовий провінційний регіоналізм, подібний до «провансальства» у французькому або до «алеманства» та «плят-дойч» у німецькому письменстві. Закидати їм це було б несправедливо — адже їм доводилось розбудовувати українське письменство наново майже ні з чого: літературна традиція української бароккової поезії XVI-XVII віків вимерла була в XVIII сторіччі — як у своїй світській лінії (гетьман Іван Мазепа), так і в духовій (Григорій Сковорода) — вповні і безповоротно.

Виразніші національні прагнення появляються в поезії західно-українського первопочатку; проте, здійснити ті прагнення й перейти чинно від регіоналізму до національного соборництва ні поети «Руської Трійці» — Маркіян Шашкевич (1811-1843), Іван Вагилевич (1811-1866), Яків Головацький (1814-1888), ні їх безпосередні спадкоємці ще не спромоглися були.

Всеохоплюючий і справді соборницький вплив обох великих засновників української національної поезії — всенароднього поета Тараса Шевченка (1814-1861) і багатостороннього романтика Пантелеймона Куліша (1819-1897) — не лише визначив на десятки років вперед ідейний характер та мистецьке оформлення української поезії але й певною мірою уповільнив та обмежив тимчасово її дальше самовиявлення — тим більше, що й сам Куліш лише пізно й лише почасти вийшов у ліричній поезії (відмінно від драматургії та прозової белетристики) поза межі канонізованого та доведеного Шевченком аж до найвищої мистецької досконалости народньо-пісенного стилю. Тим часом, як українська літературна проза, зовсім не зазнавши подібної однобічно-беззастережної канонізації, повільно, проте, цілком природно й невимушено розвивалася упродовж XIX віку за лінією всеєвропейського чергування літературних стилів — від сентименталізму через романтизм, реалізм і натуралізм аж до імпресіоналізму й символізму напередодні XX-го століття — віршована поезія довгий час лишалась немов у зачарованому колі народньо-пісенної лірики, не лише поновленої, але й штучно продовжуваної романтиками, підкоряючись їй незмінним — бо суто традиційним — правилам і більш-менш обов'язково наслідуючи її мотиви, способи вислову, почасти навіть і розміри. Справжнє збагачення національної поезії відбувалось за того періоду штучної «пісенности», лише через відкривання та літературне оброблення діалектальної народньої поезії периферійних областей, як це, напр., успішно вчинив Осип Юрій Федькович (1834-1888) стосовно до буковинського фолклору. Перехід від романтики до т. зв. реалізму не вніс в українську поезію XIX ст. абичого мистецьки позитивного або національно значущого — тільки знизив рівень поетичного смаку та вимог віршування: що не йшло

далі торованим шляхом стилізації під народню пісню, те ставало примітивно зримованою прозою, патріархально-повчальною, або ж сповненою сентиментальними »впливами почуттів« — не без гідного пошани ідейного змісту, здебільшого навіть з аж надакцентованим патріотизмом, проте, без найменших слідів творчого надхнення. Поодинокі потягнення до глибшої та мистецьки багатой лірики, як от у слобожанського поета Якова **Щоголева** (1824-1898) і насамперед у самого П. Куліша, лишались довгий час без найменшої уваги.

Те задовге панування романтично забарвленого народньо-пісенного стилю — поряд із стагнацією та епігонським надуживанням уже збаналізованої тематики в »поетів-реалістів« — не було, звичайно ж, самим лише наслідком сліпого наслідування неповторної Шевченкової поезії, причини лежали й значно глибше. Бракувало насамперед того формального чіткого, а духово — широко розкритого мистецтва, яке народам Західної та Осередньої Європи передав був, у високодосконалій формі греко-римської античності, великий рух Ренесансу XV-XVI віків. Українська культура не зазнала була натовді відродження античності, а тому й не пережила пізніше правдивого клясицизму. Поважні історичні чинники — а серед них зокрема малозадовільний перебіг історії української церкви — спричинились до того, що українська культура, у своєму аж ніяк не бідному на духові зв'язки з Заходом, насамперед з Італією та Німеччиною, розвитку, фактично перескочила добу Ренесансу і перейшла за другої половини XVI-го століття від схоластики пізнього середньовіччя безпосередньо до зрілого барокко; і це останнє вона спромоглась засвоїти швидко й майстерно, ба навіть творчо припасувати його до себе, як це доводить насамперед пишний розквіт т. зв. єзуїтського барокко і ближчого до народніх смаків козацького барокко в українській архітектурі, але рівнож і успішно латинізуюча духова та світська поезія, проповідь, історіографія XVII-го та на початку XVIII-го сторіччя, врешті, і містично-пантеїстична релігійна філософія найбільшого українського мислителя — Григорія **Сковороди** (1722-1794). Проте, ніяке формальне студювання античних авторів у славетній на весь слов'янський світ, заснованій 1631 р. Київській Духовній Академії, не могло заступити браку безпосереднього відчуття Ренесансу — того живо-го й почуттєвого засвоєння клясичної давнини, яке подарувало Західній Європі поновлений ідеал автономної і самовистачальної особистої кал'юкагатії*) гелленської культури — тієї »humanitas« Цицерона і Горація, всеохоплюючого гуманізму Еразма, Леонарда, Гете.

Зрештою, цієї культурної прогалини зазнали не самі лише українці, але — більшою чи меншою мірою — чи не всі слов'янські нації; і ще на початку цього століття чимало визначних мислителів мріяло і в Польщі, і в Росії, і на Балканах про наступний »слов'янський Ренесанс«. Такий, проте, фактично відбувся в самій лише українській поезії; але попереду повинні ще були здійснитись його істотні передумови. Для виходу з зачарованого кола, накресленого фанатичними епігонами »народництва« і любителями віршо-

*) »Кал'юкагатія« (за етимологічним значенням — »краса й доброта«) — гармонійне поєднання чуттєвої краси і культурно-мистецьких та моральних ідеалів, концепція краси, як конкретної артистичної синтези добра і істини.

ваної публіцистики, треба було поетів не менш великих і особистостей не менш певних свого епохального призначення, ані ж сам Шевченко; і вони з'явилися, хоч і пізно. Це були Іван Франко (1856-1916), що в правдиво європейський спосіб колосально збагатив і поглибив ідейний виднокруг української поезії, і Леся Українка (1871-1913), що незмірено витончила й загострила її емоційний діапазон, обидва — письменники титанічної, сливе демонічної напруги та сили, справжні «потомки Прометея» (за улюбленим висловом великої поетки), з аскетичною суворістю й твердістю викладу, скерованого радше до ідейної височини, ніж до образowego багатства. Проте, величезна відстань між їх прометеївським світоглядом і радше орієнтованою на «жаб'ячу перспективу» ментальністю їхніх сучасників спричинилась до того, що щойно наступна по них генерація спромоглась гідно оцінити їх геніальну творчість.

Те молодше покоління висунуло на передній план т. зв. модерністів (В. Пачовський, П. Карманський та інші на Заході, М. Філянський, В. Кобилянський, М. Вороний, О. Олесь та інші на Сході), що істотно спричинились до витончення та вдосконалення мови, віршування, поетичної образності; дещо пізніше — на початку 1-шої світової війни — Павло Тичина перестилізував, в емоційно якнайвиразніший, хоч разом і манірносентиментальний спосіб, символіку народньої пісні і тим протиставив плоскій «загальнозрозумілості» вислову засадниче аристократичнішу концепцію поетичного мистецтва. Водночас західньоукраїнський літератор Микола Євшан (1895-1919) поклав початок українській літературній критиці як такій — себто скерований на естетичне розуміння й тлумачення словесного мистецтва — скільки культивована доти під ім'ям літературної критики моралізаторська публіцистика, загалом кажучи, не виявляла розуміння літературної краси, отже, і не сприяла йому.

Тим самим були створені найнеобхідніші передумови для того відродження античного клясицизму, яке здійснилось в українській поезії головню в характері київської поетичної школи неоклясиків 20-тих років і вчинило на дальший розвиток українського письменства велетенське діяння. Цей рух часто зіставляється з поновленням української суверенної і соборної національної держави (1918-1921), яка лише по чотирирічних героїчних визвольних боях була змушена поступитись перед мілітарною перевагою советсько-російського комунізму. Дійсно, історичний зв'язок між рухом літературного Ренесансу і національно-політичним відродженням української державности є очевидним; проте, він радше базується на факті тотожності, аніж причиновості, бо та сама генерація й та сама національна еліта, що поновила державну суверенність, рівнож створила, висунула на передній план і ідейно підтримала неоклясицизм в українській поезії.

Звичайно ж, мистецьки повновартісні представники інших стилів, належні до того самого культурно виплеканого ще за передреволюційних часів покоління, поділяли — щонайменше, спочатку — національно-політичну наставу українського неоклясицизму і зазнали значного впливу його аристократичного ідеалу «кальокагатії» або у формально-артистичній площині, як символісти Олекса Слісаренко і Володимир Свідзінський, експресіоністи Микола Ба-

жан і **Тодось Осьмачка** — або ж і в світоглядovий, як от імпресіоністи **Євген Плужник** і **Майк Йогансен**, неоромантики **Юрій Яновський** і **Лада Могилянська**. Навпаки, те, що належало не до тієї, ще передреволюційної, світоглядovої верстви, яка спромоглась поповнити національну державність і ренесансове мистецтво слова, але до плебейської ментальности, культивованої вже по здійсненні соціального перевороту, неминуче вироджувалось на те примітивне варварство та гротескове викривлення, яке уважалося і вважається в **Советському Союзі** за «пролетарську літературу», і на чийй немілій продукції (з біологічно-матеріалістичним і більш-менш советofільським світоглядом), звичайно ж, не маємо тут причин застановлятися. Не сам лише аристократичний ідейний світ неокласицизму, але і його мистецька досконалість як така, були, в характері «контрреволюційних», цюковані та переслідувані принципово антикультурною советською **Московщиною** — а рівнож і її українськими «націонал-комуністичними» та «пролетарськими» попутниками і попихачами — аж доки майже всі київські поети-неоклясики були або фізично винищені, як от **Микола Зеров**, **Павло Филипович**, **Михайло Драй-Хмара**, або ж змушені до зречення та політичного підлабузництва, як от **Максим Рильський**. Проте, ті нечисленні з-поміж них, яким пощастило врятуватись за кордон — як от **Юрієві Кленові** і, значно пізніше, **Михайлові Орестові** — знайшли собі серед української національної еміграції нове й найвищою мірою плідне поле творчої діяльности.

Українська політична еміграція, спричинена несприятливим вислідом славетних боїв 1918–1921 рр., лишиться в пам'яті українського народу навіки пов'язаною з величним розквітом українського національного письменства: за 20-их років — дедалі інтенсивніше зростання ідейно повновартісного артизму, позначене насамперед іменами **Юрія Дарягана**, **Юрія Липи**, **Євгена Маланюка**, за 30-тих — пишне цвітіння т. зв. празької (чи то «вістниківівської», за ім'ям редагованого **Дмитром Донцовим** «Вістника») поетичної школи — **О. Ольжич**, **Олена Теліга**, **Оксана Лятуринська** та численні інші — що перебували в здебільшого плодотворчих взаєминах із процесом ідейного й мистецького національного самовизначення та самооформлення західноукраїнської поезії в Галичині (**Богдан Ігор Антонич**, **Богдан Кравців**, **Святослав Гординський**, **Марія Підгірянка** тощо). Своїм ідеалістичним піднесенням і глибоким мистецьким смаком той літературний розквіт 30-тих років гідно перейняв непроминущу традицію київського неокласицизму 20-тих років, викоренену большевизмом у підсоветській Україні, проте, збережену та перенесену 1931 р. на Захід наймолодшим членом київського «п'ятірного грона співців» — **Юрієм Кленом** на величезну користь для мистецького вдосконалення еміграційної і західноукраїнської поезії. Тому й дальша доля сучасної поезії української національної еміграції залежить у першу чергу від безперервности й чинности ідейної та мистецької традиції 30-тих років, яку зокрема празька поетична школа піднесла була до ще небувалого артистичного рівня.

Бо 1944 року скінчилась значуща доба в історії української культури — доба всеукраїнської національно-соборницької творчости на західноукраїнському терені та в суміжних середньоевропейських країнах (тим часом, як середньо- і східноукраїнські землі

від середини 30-тих років впали були під советсько-російським терором у духово-німий маразм). Це була доба вже не самої лише ідейної співпраці українського Заходу і Сходу — як то було перед падінням російського царату 1917 р. — але й реального вrostання наддніпрянської політичної еміграції в національне життя насильницьки окупованих Польщею західноукраїнських земель. 1944 р., мірою захоплення тих земель советами, розпочалась доба еміграції для всіх національно-культурних творчих сил, як наддніпрянських, так і західноукраїнських, так що даліше існування української національної культури залежало й залежить виключно від національно-державницького патріотизму та соборницької національної солідарності самої лише української еміграції, яка повинна, в умовах свого дедалі ширшого територіального розпорощення, щонайменше зберігати й надалі високий ідейний і мистецький рівень національного письменства «вістниківської» доби. Ті дев'ять років, що вже минули, дозволяють ставитись до цього безмежно важкого й безмежно відповідального завдання з виправданим оптимізмом — не в останню чергу, також із причини величезного допливу нових культурних сил із осередків і східних українських земель, що скерував за 1941-1944 років до Заходу численні і почасти висококваліфіковані літературні особистості, при чому національно-соборницькі світоглядні чинники значною мірою вже привели до безпосереднього злиття старих і молодих літературних течій.

Щоправда, цей доосередній національно-творчий процес на еміграції — ще далекий від свого повного здійснення. Ще існують зокрема деякі суто східноукраїнські політично-літературні групи та течії — як от, наприклад, «неохвильовизм*») і внутрішньо споріднений з ним т. зв. «органічно-національний» напрямок — і не лише існують, але деякою мірою навіть діють; аналогічні явища даються, хоч і значно меншою мірою, взнаки і в деяких західноукраїнських середовищах, особливо в тих, що походять виключно із специфічної літературної атмосфери колишніх львівських каварень. Проте, репутація таких-от намагань регіонального «сепаратизму» дедалі постійно понижується, і для далшого розвитку національно-соборницького письменства на еміграції вони вже не становлять насьогодні серйозної небезпеки. Але само вже існування їх зайвий раз виявляє, які численні і вперті рудименти провінційної обмеженості, яке тяжіння до регіональної інерції, ми ще повинні подолати в нас самих, перш ніж соборно-українська література — а тим самим і правдива наша національна література, вкупі із залежною від її чинності цілою національно-державницькою духовістю — остаточно перетвориться з поодиноких верховинних осягів на суцільну духову єдність.

*) Так зв. «хвильовизм» харківської «Вільної Академії Пролетарської Літератури і Театру» («Валпите»), заснованої 1926 р. письменником-комуністом Миколою Хвильовим (1893-1933) і примусово зліквідованої советами 1928 р., був своєрідним советсько-українським націонал-комуністичним месіанізмом, що його прихильників, попри їх більш-менш лояльне ставлення до московського окупаційного режиму в Україні, за 30-тих років пильний щодо своєї ідейної та адміністративної монополії московський більшовизм систематично винищив за значною допомогою своїх українських агентів та найманців.

Володимир Янів

Сліди в'язничних переживань у Шевченковій поезії

Це не випадково вживаємо в українській мові одного **спільного** означення «воля» на два **різні** поняття. В першому значенні воля — це свобода, це незалежність людини чи народу від усякого **зовнішнього** примусу, це вільність від **чужого** насильства. Поняття волі в першому понятті означається в чужих мовах терміном: *libertas, liberte, freihei*; в другому значенні воля це *voluntas, volonte, wille*, отже **внутрішня** психічна здібність людини до постанов і відповідна внутрішня енергія, потрібна до здійснення **власних** постанов. Іншими словами, воля в другому розумінні — це здібність вміти перевести власні бажання в життя, в чин, у дійсність; це — поруч із розумом і почуваннями — третя кляса психічних явищ, при чому треба пам'ятати, що ці три кляси вичерпують ціле духове життя людини.

Спільне означення для двох різних понять вказує в даному випадку на глибоке їх **споріднення**. Цю спорідненість можна б підкреслити в словом, який на перший погляд робить враження тавтології: **Без волі нема волі**. Аджеж брак свободи обмежує **вільну волю**. Це саме змісл неволі. Невольа змагає до безвілля людей чи народів, у крайнім випадку до затертя їх власного обличчя, їх особовости, їх неповторної індивідуальности, тобто до деперсоналізації.

Безвілля — це **основна проблема** одної з форм неволі, — в'язниці, концентраційного табору, заслання*). Не допустити до вияву волі в'язня — це з одного боку намагання в'язничної **адміністрації**; не могли проявити своєї волі, скотитися до ролі речі, не належати до себе — це з другого боку підставове в'язничне переживання **тюрняжника**. Туга за волею, в розумінні охоти скинути зовнішній примус, символізований сірими мурами й ґратами, це одночасно туга за волею, в розумінні охоти робити, що завгодно. Позбавлення вільної волі захитує підставою буття людини й то незалежно від раси, національности, віровизнання, соціального походження, освіти, виховання, віку, морального рівня тощо. Бо мати свою волю — це основна прикмета породи «*homo sapiens*». Звичайно, індивідуальні різниці спричиняються до того, що є квантитативні розходження у відчутті власного безвілля (тобто різною є сила, з якою відчуваємо власне безвілля), але якісно почування є одно. Бо ніщо інше, тільки безвілля, є основою таких скомплікованих явищ, як, напр., брак змоги творчо проявити себе назовні чи навіть брак змоги сповнити своє призначення, своє післанництво.

*) Це питання ширше наświetлене в моїй статті п. 3.: «Німецький концентраційний табір» (Інформаційна бібліотека Науково-Дослідного Інституту Української Мартирології ч. 3.), Мюнхен 1948.

»А малась воля, малась сила«, — характеризує коротко, але як дуже влучно, цей скомплікований стан Шевченко.

Безвілля — це в основному рівночасно **безділля** у властивому розумінні. Бо етична вартість всякої праці лежить у відчутті її **доцільності** і в уаргументованому пов'язанні її з конкретною особою. Без відчуття цілеспрямованості того, що робимо, немає надії, а тільки метушня; — у висліді немає вдовolenня й охоти до праці. **Бездільне життя, отже, життя без змісту, без змислу, без виправдання.**

Таке життя веде до **нудьги**, до **монотонії**, **сірини**, **безнадії**, **розпачу**. Коли відчуття безвілля і безділля є суттєвою рисою — центральною проблемою в'язничних переживань, тоді монотонія з убивчою безнадією є основним тлом цих переживань. Монотонію уважають найбільш творчі уми (Данте, Сведенборг) вершиною терпіння, прообразом пекельних мук, чистилищем на землі.

Сіра бездушна одноманітність, як вислід безділля, — це для людини чину, сповненої кипучою енергією, справжня **духова смерть**, яка виснажує нервну систему й у наслідку розхитує здоров'я. Коли ж рівнобіжно тілесні знуцання у в'язниці, непосильна примусова беззмістовна праця, голод і холод ослаблюють постійно фізичні сили, стає перед в'язнем одночасно марииво **фізичної смерти** за плетеною решіткою. Рятуючися перед нею, інколи в'язень не витримує, зраджує ідею чи друзів, кається, упідлюється, тобто **вмирає морально**.

Постійна загроза **духової, фізичної чи моральної смерти** доводить в'язня до безперервної боязні, до жаху перед порожнечою, перед загибеллю, перед затратою гідності. Цей жах приневолює до **протидії**, до намагання знайти правдивий **змісл життя**, до винайдення **внутрішньої свободи духа**, яка була б незалежна від насильства, оковів і ґрат.

Коли проаналізувати схарактеризовану ситуацію, тоді нагадує вона модну в сучасну пору **екзистенціальну філософію***). Жах називається як основне тло екзистенціальної філософії, а одчай уважається провідним її мотом від Паскаля до Сартра. Жах і одчай призводять людину до філософічної застанови. Це не випадком філософія боязні появляється в кризові часи світових пожеж. Не випадком породжує її й в'язнична ситуація. При тому треба підкреслити, що екзистенціальна філософія змагає не до апотеози, але до **переможення жаху**, до звільнення людини від одчаю. До цього ж самого змагає також **вдумливий і високо моральностоячий в'язень**.

Вина та кара, терпіння, боротьба і смерть, — це чотири т. зв. **граничні ситуації**, спільні для екзистенціональної філософії і для в'я-

*) Цій проблемі була присвячена моя доповідь на XIII. Інтернаціональному Конгресі Психологів у Стокгольмі (1951). Її коротке резюме "Die seelischen Erlebnisse des Häftlings im Lichte der Existenzphilosophie" з'явилося в конгресовій книзі "Proceedings and Papers of the Thirteenth International Congress of Psychology at Stockholm 1951" pag.: 159-160.

Повністю друкується названа доповідь рівночасно у швайцарському психологічному місячнику "Der Psychologe" (Bern, зошит 12, том V., за грудень 1953).

зниці, які з непереможною силою ведуть до філософичної постави, до шукання істини, до питання, в чому вартість життя.

І відповідь може бути одна: Не голе буття є правдивою вартістю, але щось вище, щось шляхетніше. »Non sum, sed sursum«, тобто: не бути але вийти понад себе — ось засада екзистенціального ідеалізму. Таким чином, напр., суть християнського екзистенціалізму лежатиме в запереченні тілесного буття з підкресленням вартости боротьби за спасення душі. Подібно можна, напр., стоячи на базі екзистенціальної філософії, тужити за вічністю, яку дає **духова творчість**, чи за осягненням повної духової свободи, для якої не можуть бути небезпечні мури ні ґрати.

* * *

Стільки загального теоретичного тла, яке до речі є власною синтезою, витвореною на підставі студій і аналізу низки конкретних фактів. На тому тлі ілюстрація, як **відбилися** в'язничні переживання на Шевченкові, який на 34 році життя, — проживши по звільненні з кріпацтва всего 9 літ вольною людиною, був засуджений на досмертне заслання і який на тому засланні пробув понад десять років. Уточнюючи, треба підкреслити, що як ілюстративний матеріал служитиме Шевченкова поезія, тобто та ділянка його творчости, в якій він проявився найбільше суверенно.

Що арешт і заслання мусіли на молодій людині, повній творчих планів і задумів, справити гнітуче враження, не потребує окремого підкреслення. В 13 віршах першого в'язничного періоду — півторимісячного в'язнення в петроградській цитаделі — пригнічений настрій в'ється чорною ниткою. Одночасно виявляється велике Шевченкове мистецтво до малювання свого настрою не впрост, не безпосереднім говоренням про себе а символічною мовою, а мальованням чужого горя, чи космічного — всесвітнього — болю, який своїх вершин досягає у відомому образі косаря-смерти, яка, косячи, нікого не минає. В цьому вірші*) появляється — одночасно із загальним малюнком — **теж думка про власну смерть**:

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить...
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне!

У тих віршах, де поет говорить про **свою** долю, досягає пригнічений настрій виняткової концентрації. І майже завжди степенується цей настрій до думки про смерть, і про те, що гірше від смерти: настрій доходить до думки про власну безпожиточність.

»Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні похованою«,

— говориться в одному місці («В неволі важко»...), а жах перед смертю лучиться в іншому вірші («Мені однаково») з жахом перед **духовою смертю**:

І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні»...

*) Цей, як і всі наступні вірші, цитовані за Кобзарем у «Народнім виданні» д-ра В. Сімовича, виданім заходами Е. Вирового у «Українським В-ві», 1921 р.

Тільки в одному вірші цього періоду настрої дещо розсвітлюється, скажім — стає нейтральний. Це на згадку **України**, коли Шевченко малює садок вишневий з хрущами, солов'ями, дівчатами. Можна сказати, що й згодом у неволі **тільки тоді** виходять ясніші образи, коли поет думками **лине в Україну**. Зрештою, пригнічений настрої не опускає поета ні в Орській кріпості, ні у Кос Аралі, ні в Оренбурзі, ні в Новопетровському форті. Звичайно, можна не звертати більшої уваги на «сльози», на «плач» і тим подібні вислови, бо вони в Шевченка з'являлися нерідко і до заслання, і їх можна вважати подекуди романтичною манерою і перебільшенням. Але поруч тих — може надто ярокх окреслень — цілий малюнок настрою такий безпосередньо щирий, що його не можна не відчуту в більшості лірики.

І без зворушення не можна читати такої глибокої, хоч і дуже простими словами висказаної скарги, як у думці з Кос Аралу:

Заросли шляхи тернами
На тую Вкраїну —
Мабуть, я її на віки,
На віки покинув!
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому;
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи... (стор. 330)

Коли пригнічений настрої стоїть радше ще тільки на пограниччі типових в'язничних переслідувань, коли він є **спільний** і для в'язниці і для цілої низки інших ситуацій, коли він є зрозумілий також для людей, що **ніколи** в'язниці не бачили, тоді **відчуття монотонії** вводить нас у саму **гущу** душевних переживань **в'язня**.

І монотонію сірої в'язничної буденщини, що впливає з безвілля й безділля, чи пак з накиненого ззовні беззмістовного зайняття, відчув Шевченко всією силою своєї вразливої душі. Безпосередньо про нудьгу й впливаючу з неї утому говорить Шевченко дуже часто в своїх листах і деннику, але спеціально плястично малює її в своїх поезіях:

... Оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж **заховатися** мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу, і пишу,
Віршую нищечком, гришу,
Бог-зна колишній **случай**
В душі своїй перебіраю
Та списую, — щоб та **печаль**
Не перлася, як той москаль,
В **самотню** душу... Лютий злодій
Впирається таки, та й годі! ...
(«Мов за подушне»)

В цьому вірші видно всі засоби поетової боротьби з нудьгою (гуляння, віршування, пригадування минулого), але показується, що боротьба з нудьгою не легка.

Нудьга приходить осінню, як в описанім вірші, вона приходить у негоду: Коли «небо невміє і заспані хвили», коли без вітру гнеться неначе п'яний очерет.

Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом?

(стор. 292)

Серед нудьги: ... »немає
Ні-же єдиного случаю,
Щоб до ладу було згадати.
Видумуєш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважати, —
Не лізе в голову нічого!»

(«В неволі, в самоті»)

Нудьга однакова у Кос Аралі і в Оренбурзі, коли поет забуваючи «лік дням і ночам», журиться своєю нудьгою, своєю печаллю.

Не можна в короткій статті вказати на всі місця, від яких дихало б порожнечою нудьги, але й сказаного досить, щоб зрозуміти, як за таких умов життя стає чистилищем. І тому біль, що пливе з нудьги степенується до гострого виклику, як ось у цій геніальній поемі, коли то, щоб прогнати мертвецько стоячий час, поет у безко-нечно довгу ніч молився:

Благаю Бога, щоб світало:
Мов волі, сонця, світу жду.
Цвіркун замовкне, »зорю« б'ють —
Благаю Бога, щоб смеркало!

(стор. 255)

Кошмарна нудьга веде з одного боку до апатії. В одному листі до княжни Репніної пише Шевченко: «Уявіть собі, впродовж мало не трьох років ні одної ідеї, ні одної надхненної думки, проза та проза, або, краще сказати, степ і степ. Так, Варваро Миколаївно: немає тепер у мене ні суму ні радости, є зате мир душевний і спокій моральний аж до **риб'ячої холоднокривости**. Майбутнє для мене **наче б не існує**».

З другого боку ця нудьга веде до **гострого одчаю**. Це пограниччя між болючим одчаєм і комплетною **резигнацією**, впливаючими із сірої нудьги, дуже гостро зарисоване в листі до Семена Гулака-Артемовського. «Справді пустиня! Пісок та каміння. Хоч би травинка, хоч би деревце — нічого нема! Навіть гори путньої не побачиш, просто чорт зна що. Дивинися, дивинися, та така тебе нудьга скопить — просто, хоч **вішайся**. . . . так і повіситись нема на чому». Це елемент бунту і одчаю, а безпосередньо елемент резигнації й апатії: «Отак то чоловік у злиднях живе сам у собі, як то розумні люди кажуть: роздумує. Та до чого веде роздума? Спитати б отих розумних! До того, що руйнує надію, оту прекрасну оману всесвітню. Я признаюся, довго надіявся, та потім **і рукою махнув!**»

Це, звичайно, малюнок настрою якогось конкретного дня, коли

резигнація переважила над одчаєм. Бувало й навпаки. З правила апатія й розпач чергувалися у Шевченка зі собою.

Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурію!

(«Ой, гляну я»)

— Викликає Шевченко в одному місці, щоб другий вірш зачати на манеру Данте:

»Немає гірше, як в неволі
про волю згадувать«...
(стор. 281)

»На батька бісового трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто«

— Говориться про цей сам бунт в іншому місці (стор. 354).
Або:

Самому чудно. А деж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинають —
Не варт, їй-Богу! Як же ж жити
На чужині, на самоті?
І що робити в заперті?
Як би кайдани перегризти,
То гриз потроху б... Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти... Горе нам,
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом. (стор. 250)

Але чи не найсильніше, найбільш згущене місце безнадії і одчаю
таки знову ж у згаданому вірші, присвяченому Козачковському:

Приходить ніч в смердячу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть:
І спинять ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть;
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Змальований настроїм вияснює, що серед нього мусить в'язатися думка про смерть. Раз приходить вона, як на це вказано, як вислід, чи вершок пригніченого настрою, другий раз, як наслідок жаху перед одурінням, як охота наложити на себе руку, просто по-віситися.

Найчастіше, мабуть, приходить ця думка, у висліді зникну віри, що ще колись життя буде мати якийсь свій змісл, чи пак зникну віри, що слабнучі фізичні сили дадуть дожити великого дня визволення.

Подекуди бажання смерти не має тої акцентованої охоти наложити на себе руку, а є тихою резигнацією, благанням смерти в Бога, і то навіть благанням, часто заперечуванням чи послабленим:

»Треба б вмерти, — так надія,
Брате, не вмирає«

— Кажеться в різдвяному вірші, присвяченому Лазаревському. Цей мотив виразніший у закінченні поеми, дедикованій Козачковському.

І благав би я о смерті...
Так тая Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І Ти, друже-брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благодати!

Ми бачили, як пригнічений настрій, що впливав з безділля, сполучується в Шевченковій поезії з важким кошмарем нудьги, породженої безділлям. Це животіння, це духове завмирання в сполучі з почуттям **безпожиточности** і в парі з терпким осамітненням з одного боку, а жах перед фізичною смертю з другого боку — це найчастіші мотиви Шевченкової в'язничної поезії. Це одночасно пограниччя **екзистенціальної проблематики**.

... Бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою;
Бо серце холодне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині, і ці думи
Зо мною сховають,
І мене на Україні
Ніхто не згадає. (»Лічу в неволі«)

Більш виразного сполучення жаху перед духовою й фізичною смертю шукати годі. Але ця думка про смерть мусить насунути з невідкличною силою питання про сенс життя, про призначення, про істину.

Шевченко, журячися, що «малого сліду не покине» («Мені однаково»), жалуючи своїх даремно розлитих сліз на **марне поле** («Костомарову»), питається:

Один другого питаєм:
На що нас мати привела?
Чи для добра, чи то для зла?
На що живем? чого бажаєм;
І, не дознавшись, уміраєм,
І покидаємо діла?
Які ж мене, мій Боже милий,
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на Тебе понесли! (стор. 250)

Це типова філософська постава, зроджена важкими переживаннями. Це постава, яка кличе до безперервної самоконтролі, до питання: «Кого я? де? коли любив? кому яке добро зробив», — до жа-

ху, що нікого в світі не любив, нікому в світі добра не зробив, неначе по лісу ходив (стор. 255). Ця постава кличе до молитви:

Та не дай, Господи, нікому,
Як мені старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати. (стор. 268)

Але ця постава дає також розуміння, що може бути щось гірше від неволі:

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать;
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати, — і мовчать. («І виріс я»)

Це з болю породжена філософія чину, протесту, боротьби. Вона не дає примиритися з неволюю і тому робить неволю подвійно важкою, бо, визнаючи філософію чину, поет подвійно важко мусить відчувати своє безділля. Але ця філософія одночасно полегшує неволю, бо вона розбиває породжену з монотонности апатію й резигнацію, вона не дає благати о смерть. Вона приневолює шукати за істиною для якої не страшна неволя, яка дозволить зберегти духову незалежність, яка не допустить до комплетного безвілля. Це правдивий змісл Шевченкового: **»караюсь, мучуся, але не каюсь«**. Тут джерело Шевченкової боротьби за можливість писання віршів.

Ну, що б, здавалося, — слова?!
Слова та голос — більш нічого!
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люде. (стор. 279)

Зрештою, не даремне ж засудили поета саме за писання віршів, не даремне й заборонили писати йому в неволі. Розбити цю заборону, не скоритися їй! — чи ж може бути якийсь яркіший вияв збереження своєї волі, чи може бути якийсь більш проречистий доказ, що неволя у Шевченковому випадку не довела до безвілля, не зробила його безужиточним.

»А я й байдуже: Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами...«

— Це є поетовий внутрішній протест (у вірші: **»Неначе степом чумаки«**) проти насильства, який дає йому відчуття власної гідности і своєї вартости. Цими віршами поет розважає:

»Дурную голову свою,
Та кайдани собі кую,
Як ці добродії дознають...
Та вже нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу:
Уже два годи промережав
І третій в добрий час почну« (стор. 316)

Це мережання віршів є, щоб говорити знову ж словами поета: **»Не для людей, тієї слави«,** а для себе, для полегшення власної ситуації. Вже сам факт розбивання ними почуття власного безвілля мусів приносити злагоду, даючи почуття власної незалежности навіть у неволі. Писання поезій давало дальше Шевченкові зайняття

й зменшувало страждання від безділля, яке приносило нудьгу і апатію. Третя злагодя від віршування — це те, що вірш приносить ясний промінь, спогади минулого чи картину краю. Але поруч того мережання для себе, а не для людей, — є вірші мережані з думкою про земляків, про сповнення функцій, про вічність. Про це говорять ті численні місця, в яких Шевченко побивається, чи його вірші найдуть собі дорогу в Україну.

Тяжко мені, Боже милій,
Носити самому
Оці думи і не ділитись
Ні з ким, і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радувати, і не корити
Чоловіка злого. («Заросли шляхи тернами»)

Проблему Шевченкової творчості писання на засланні можна б розглянути ще з іншого погляду. Окрема студія*) виказує, що в'язниця взагалі сприяє нахилові до віршописання і що цьому внутрішньому примусові підпадають у в'язниці навіть непоетичні вдачі. Звичайно, цей закон діє посиленою мірою для письменників.

Коли застановимося, як було зі Шевченком, тоді можна навести деякі числа. Шевченкова поетична творчість дуже нерівномірно розподілена. Поруч років кипучої поетичної праці (1841, 1845) маємо роки мало що не застою, коли за цілий рік Шевченко написав один, два вірші, тобто, напр., 1840 р. 36 рядків, 1843 — 53 рядки. Коли ми стараємося вишукати якийсь числовий показник для років насилання поетичної творчості, тоді можемо, напр., вишукати показник **пересічної денної творчості** (кількість рядків, написаних в році, поділена через кількість днів). Тоді дістанемо для 1841 р. показник 9 рядків денно, для року 1845 — 8,8 рядків.

Який же ж показник творчості у в'язниці? За 43 дні ув'язнення в Петербурзькій цитаделі показник виносить 9,7, отже, **більше, ніж** у часи **найбільшого** насилання поетичної творчості на волі. Якщо зважити, що це часи слідства, незвичайного хвилювання, нового й незвичного місця, то щойно це дозволяє розцінити належно насилання творчості. Відповідні показники для поетичної творчості в дальших етапах ув'язнення, тобто в Орській кріпості, Кос Аралі чи Оренбурзі — виносить 5,5 — 7,6 — 4,3 рядки денно. Ці показники **вищі від усіх** показників творчості **на волі** за винятком двох періодів посиленої творчості (1841р. і 1845 р.). Коли зважити, що поет не розпоряджав вільно своїм часом, що він часом хворів, що він на Кос Аралі мав змогу (і обов'язок) інтенсивної малярської творчості, що він з віршуванням мусів скриватися, то наведені цифри доволі ярко наświetлюють поставлене питання. В'язниця стала для поета стимулом до скріпленої **поетичної праці**.

В зв'язку з цією відповіддю, постає нове питання, чому з **останнього** періоду — **найдовшого** — чому з Новопетровського форту не маємо віршів. Чим пояснити 6 і 1/2 річне мовчання.

*) Пор.: В. Янів: «Поезія у в'язниці», — студія, друкована в «Українським Самостійнику» ч. 81-83 і 87-89 за 5. 12., 19. VIII і 16., 23., 30. IX. 1951.; з'явилася згодом окремою відбиткою накладом «Ліги Українських Політичних В'язнів», Мюнхен 1952.

Ми знаємо, що 1850 р. начальство дізналося про недотримання заборони Шевченком; Шевченка покарано, заборону повторено, нагляд збільшено. Все ж це не вияснює комплетної мовчанки, бо з біографії знаємо, що Шевченко добився (звичайно, неофіційно) деякого полегшення цієї заборони. Він мав змогу і писати і малювати — і він навіть пересилав нелегально друзям картини до продажу. За них отримував гроші. Заключення просте: Поет міг теж писати вірші і висилати їх нелегально на збереження до друзів.

Більш переконливе вияснення було б те, що в поетові наступила душевна переміна, на яку він нарікав, — апатія, отой згаданий «риб'ячий холод», які не давали писати. Рівно ж причиною мовчання могла бути **затрата віри**, що писання віршів має якийсь сенс, що вони дійдуть до земляків, що їх на Україні щиро привітають, що вони сповнять свою суспільну функцію. Це вияснення куди правдоподібніше, але не вистачальне. «Риб'ячий холод» не був так основний, як це поетові іноді здавалося, бо ж негайно по звільненні він таки зараз вернувся до віршування («Неофіти»), а без віри в доцільність був би Шевченко не писав і своїх повістей. Це не значить, щоб досі згадані чинники не діяли цілком і не мали **ніякого** значення; це значить тільки, що виключно ними не дасться вияснити мовчання.

Куди більше вияснює **забобон**, який є характеристичний для в'язнів. Коли на людину падають раз-у-раз важкі удари долі, вона перестає вірити в якусь кавзальну залежність (логічну причинність) а їй видається, що все залежить від випадку, чи від сліпого призначення, від античної «мойри». Доля не поскупила ударів Шевченкові. Поминаючи навіть період його кріпацького життя і всі його страждання в цьому часі, які впливали з охоти творчо проявитися, — його двічі довели над берег пропасти вірші. В нього витворився забобон, що вірші неминуче мусять вести до біди. Хто знає, з якою силою зможе опанувати забобон в'язня, той зрозуміє, що забобон міг призвести Шевченка до мовчання. Ця гіпотеза частково виправдана одним місцем з Шевченкових листів. В Новорічному листі до кн. Репніної пише Шевченко дослівно: «У нещасті стаєш мимохіть **забобонний**. Я майже певен тепер того, що не бачити мені ні днів веселих, ні людей серцю любих, ні милого мого краю». В деннику занотовує Шевченко пильно різні сни, а 3 липня 1857 р. згадує виразно, що треба йому глянути в сонник. Для атмосфери в'язниці і для психології в'язня — це типова ситуація, яка дає повну підставу до поставлення саме такої гіпотези, що вияснювала б Шевченкову мовчанку. Таким чином зарівно Шевченкова посилена поетична творчість на початку заслання, як його мовчанка в другій половині заслання **находить своє вияснення в психології в'язня**.

Цю глибинно-психологічну інтерпретацію можна доповнити дальшою, вже вповні усвідомленою. Адже ж Шевченко був свідомий, що він віршами **жує собі кайдани**.

Річ у тому, що Шевченко міг **маскувати** свої думки з якихось раціоналістичних міркувань у своїх **прозових** писаннях, чого доказом є і листи і денник. Вірш був виявом його геніяльності; він писав не те, що **хотів**, а те, що **мусів**. У вірші скрити своїх думок він не міг. Тому між віршами з часів до заслання і віршами з часів самого заслання ідейної різниці нема, є повна тотожність сили. Якщо Шев-

чення засланням покарали за вірші, так мусіли б його знову покарати, якщо були б аналізували вірші його захалявних книжечок. І коли Шевченко вперше міг собі не усвідомити ще, що його жде за писання віршів, то в друге знав добре, що він іде забороненим шляхом. Проте ним ішов. Втретє іти не зважився.

Коли ж Шевченко знову взявся писати вірші після заслання, з'являється в цьому ж самому часі та сама нотка, той самий примус писати згідно з внутрішньою стихією. Звідти між «Вставайте — кайдани порвіте» — «Караюсь, мучуся, але не каюсь» — і «Перед гординою його (— тобто царя —) не поклонітесь» є внутрішній зв'язок. Але свідомість невміння лукавити у віршах казала Шевченкові вмовкнути в період 1850-57.

Говорячи про Шевченкову поезію, важко не вжити слова геніальний. Цього слова вжито двічі і в цій статті. Раз — в останніх заключеннях, коли говорили ми про внутрішній примус говорити в вірші правду і тільки правду; другий раз, коли вказували ми, як поет умів змальовувати свій настрій, не говорячи впрост про нього. Наприкінці доведеться ствердити ще раз високу вартість Шевченкової поезії: на підставі його поетичних творів можна написати цілу психологічну студію про психологію в'язня. Не багато є віршів, які можна безпосередньо віднести до психічних переживань у в'язниці; іноді тільки дрібні натяки у них, але в цих небагатьох віршах дуже багато сказано і сливе всі елементи в'язничних переживань є зазначені чи відбиті. Їх куди більше, ніж часто в дбайливо писаних, «фотографічних» мемуарах чи в'язничних денниках. Це дальший аспект, який каже Шевченкову творчість розцінювати в суперлативах.

Стаття не дає змоги входити в подробиці й тому відоме обмеження до найістотніших переживань. Але, не зважаючи на обмеження, ми можемо зі сказаного зрозуміти, що Шевченко проти сірої одностайності в'язниці і киргизького пустинного степу зумів прийняти правильну поставу, яка дозволила йому уникнути загрози духової смерті й кволого маразму. Йому творчість злагіднювала його нудьгу, а боротьба з безвіллям дозволила зберегти рівновагу, не зважаючи на всі загрози, не зважаючи на його шлях над проваллям. Тим Шевченко став близький нам і дорогий не тільки як поет і пророк, але також і передусім, як борець, в якого подивляємо згідність слів і діл. Він не посилав інших у бойові лави, він сам стояв у передній лінії боротьби, а як треба було, він терпів. А з терпіння свого черпав він силу: віру, що понад фізичне буття є щось вище, вічне, незнищиме, для якого варто жити навіть серед кошмару неволі, навіть на пограниччі духової, моральної і фізичної смерті, серед межових ситуацій безвілля, безділля й божевілья. І в цьому виясненні, що Шевченкові неволя знищила здоров'я, але не забрала йому полумени його слова, яке змогло жар-птицею з попелу постати. І звідти це «Подражаніє ХІ. псалму», якого алегорія така дуже проречиста:

Воскресну нині, ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово!

Слово, зроджене з болю й глибокої віри.

Пам'яті Василя Григоровича Кричевського

Я задумую написати біографію наших визначніших людей у формі чистих споминів, без особливих претенсій, і не думаю бути занадто об'єктивним. Не буду намагатися бути об'єктивним через те, що уважаю, що бути об'єктивним взагалі дуже тяжко, отже буду писати так, як дає мені це моя пам'ять. Але дуже можливо, що початковий ентузіазм, який був у мене тому 40 років, уже пройшов і через це фізіономії тих людей, про яких я хочу писати, вийдуть, мабуть, не так яскраво, як вони стояли колись у моїй пам'яті перед моїми очима в молодих літах.

Головним чином хочу дати поняття про постаті наших мистців, композиторів, співаків, учених, малярів і архітектів. Оце мають бути більш-менш такі особи: **Лисенко, Кошиць, Мипуга, Кричевський** і деякі інші, які заслуговують на те, щоб пам'ять про них залишилась надовго в народі.

Зразу хочу представити постать одного з найбільших наших архітектів і малярів — власне, постать **Василя Григоровича Кричевського**.

Це був один з наших великих мистців, а разом — і архітект і маляр. С. Гординський, що написав його некролог у газеті «Свобода» (недільне видання, ч. 40, 1952 р.) схарактеризував його дуже вдало такими словами: «Якщо уявити собі мистецтво якогось народу, як храм, що спирається на колони, то, власне, однією з таких колон українського мистецтва був покійний Василь Григорович Кричевський».

Життя і творчість Василя Григоровича Кричевського припали на одну з найтяжчих діб, на ту добу, яку передбачав Т. Шевченко, схарактеризувавши її такими словами: «Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її окрадену збудять». Народився він при кінці 1872 р. на границі з 1873 р. у селі Ворожбі, біля міста Лебедина на Слобожанщині. Народився в краю, про який писав російський поет і письменник Олексій Толстой так: «Я знаю край, где все обильем дышет, где реки лютя чище серебра...».

Батько його був фельдшером у земстві. Маючи 13 років, після сільської школи і домашньої науки, молодий Василь вступив до залізничної школи в Харкові. Через три роки науки в цій школі його шкільні креслярські праці побачив кресляр Харківської Міської Управи і взяв до себе помічником до креслення будівельних плянів. Трохи згодом, ще зовсім молодий, Василь Григорович став помічником архітекта Загоскина, людини незвичайно культурної і дуже любившої мистецтво. У цього архітекта, що належав до відомого роду, з якого теж походив відомий письменник середини XIX віку Загоскин, Василь Григорович пройшов дуже добру школу архітектурного креслення і техніки будування. Загоскин мав у себе велику й гарно підбрану мистецьку бібліотеку, якою міг свободно користатися і Кричевський. Загоскин дуже любив Кричевського і брав його з собою у Крим, де Кричевський придивлявся

до екзотичної для українця природи, і малював різні кримські види та архітектурні об'єкти. Вже тоді він виявився, як дуже здібний кольорист. Правда, коли він під час відпустки приїздив додому, то не марнував часу, а ходив по селу і змальовував хати, їх деталі та цікаві інтер'єри. Робив він це не в самій лише Ворожбі, але й по сусідніх селах. А треба сказати, що Лебединський повіт був дуже цікавою частиною Слобожанщини ще й у XVIII-м віці. На Лебединщину колись мав великий вплив культурний осередок, який у XVIII віці процвітав на Чернігівщині. Там були сильні козацькі традиції. Звідтіль не так далекий був і Ніжин з своєю багатою грецькою колонією у XVIII-м віці, а далі — Стародуб, Конотоп, Батурин і інші міста. Там було дуже багато і зберігалось дуже багато козацьких традицій. Про архітектуру XVIII-го віку на Слобожанщині, навіть про її красоту, можна знайти у Шафонського: »Черниговского наместничества топографическое описание« — який дуже хвалить українське будівництво.

Отже, Кричевський у зовсім молодих, можна сказати дитячих ще роках, зумів всмоктати в себе істоту української естетики і просякнувся красою українського мистецтва. І тут, власне, відсутність чужої школи, відсутність московського інституту, якраз і допомогла йому знайти свою українську дорогу. Всякі т. зв. »Інститут Гражданських Инженерів у Петербурзі«, »Строгановська школа в Москві« та інші московські школи так впливали на українських учнів, що вони, приїхавши на Україну і ставши інструкторами земських інституцій, на все українське дивилися московськими, або на московське переробленими очима, так, що все українське було в їх очах не тільки якесь примітивне, не шляхетне, а навіть і просто огидне в той час, як усе московське вони вихвалювали до небес. А це робило сильний вплив на українську молодь, яка мріяла поїхати в Москву і там побачити це все таке гарне, велике й шляхетне, як ті видумки, які вони чули від усіх тих інженерів, що оповідали їм ці казки. Василь Григорович Кричевський якраз не мав діла з такими людьми і змалку навчився бачити красу в гарному своєму, навчився витягати цю красу і переносити її з предметів на свої малюнки. Загоскин не тільки не перешкоджував йому це робити, а навпаки — хвалив його за це.

Від архітекта Загоскина, в якого він працював щось років 4 чи 5, Кричевський перейшов на службу до архітекта Бекетова*), якому допомагав оформлювати тодішні великі будинки Харкова — банки, бібліотеку, суд і т. д. Тут Кричевський самостійно оформлює і виконує свої перші будинки. Обох своїх патронів Василь Григорович Кричевський завжди згадував з найбільшим респектом та похвалами, і з ними був він завжди в найліпших відносинах. У Бекетова Василь Григорович познайомився з харківськими малярами Уваровим, Ткаченком і Первухіним. Особливо видатними були Уваров і Ткаченко. Ткаченко здебільшого перебував у Парижі і стояв під впливом французького малярства. Під впливом цих малярів Василь Григорович звернув більшу увагу на малярство і почав малювати всякі пейзажі. В 1897 р. виставив він свої речі на харків-

*) Цей Бекетов був рідним братом петербурзького професора університету — природника і члена Академії Наук — Бекетова. Він був видатним архітектором і теж мав у себе прекрасну велику бібліотеку, з якої користувався і Кричевський.

ській виставці. Це були малюнки з Криму, які мали повний успіх. Отже, була це, так би сказати, його інавгурація, як малярського мистця.

Після цього, його намовили учитися в Петербурзькій Академії Мистецтв. Але в Академію приймали тільки тих, хто скінчив по першому розряду малярські школи, що були під доглядом Петербурзької Академії Мистецтв. А тому, що Василь Григорович не вчився в такій школі, то мусів показати свої малюнки. Тоді академічні професори відрадили йому вступати до Академії, бо мовляв, він уже закінчений майстер і йому нічого більше вчитися. В Петербурзі Василь Григорович виставив свої акварелі 1899 р. в Товаристві Акварелістів. Але він малював не тільки акварелями, а також і олійними фарбами. Під час своїх малярських праць виїздив у села і не тільки змальовував те, що йому подобалося, а також купував деякі речі так, що в нього помалу зібрався цілий домашній музей, але справжній, бо речі, які він зібрав усі були виборної мистецької якості*).

Під час «Харківського Всеросійського Археологічного З'їзду» 1902 р. Василеві Григоровичу було доручено оформлення української селянської хати слобідського типу в етнографічному відділі виставки з'їзду. Якраз у той час підійшла справа будови будинку полтавського земства. І треба сказати, що в Губернській Земській Управі зайшла велика боротьба за те, в яким стилі будувати цей дім, чи в українським, чи в яким іншим? Звичайно, що українці, члени Управи, хотіли в українському стилі, а москвини — в московському. Але ні одні, ні другі не знали і не представляли собі, як такий великий будинок може виглядати в українському стилі? На чолі московської групи членів Управи стояв Саранчов, прізвище якого само за себе говорило. І коли зайшло питання про конкурс на проекти будинку, то він, як член Управи завідуючий якраз цим (будівничим) відділом, просто почав будувати цей будинок, доручивши це земському будівничому і той вивів уже фундаментальний підвал. Але земське зібрання заборонило продовжувати будову і оголосило конкурс проектів на цей будинок. На цей конкурс Василь Григорович Кричевський виставив і свій проект, який став прийнятий, і йому доручено було будувати цей дім. Під час самої будови будинку Кричевський зазнав дуже великого саботажу з боку Саранчова, який, будучи членом Управи і завідуючим цією будовою, сподівався добре заробити на ній. Але Василь Григорович був людиною іншого психічного складу. Цей будинок був виношений ним і вишуканий у мріях під впливом сотень сільських будинків ним змальованих і які я бачив у нього в рисунках в 1911-12 рр.

Він об'їздив теж східну Полтавщину, їздив у село Сокиринці, де стояв славновісний будинок Галагана, в будуванню якого брав участь і Шевченко. Деякі цікаві деталі цього будинку ввійшли в плани земського будинку. Мало того, оригінальність будови запроєктованої Кричевським полягала ще в особливій кольористичі, яку він застосував до земського будинку. А вийшло воно так: Земська Управа хотіла, щоб на фасаді будинку були виставлені герби міста Полтави і губернії та герби всіх повітів і то в усіх автентичних ко-

*) Треба сказати, що Василь Григорович Кричевський десь біля 1897 р. оженився і мав двох синів: Миколу, а пізніше Василя, які тепер є теж добрі малярі. Микола у Франції, а Василь в Америці.

льорах. Василь Григорович, як дуже тонкий кольорист, мусів підбрати для таких майолікових гербів такий фон, який гармонізував би з цими гербами, а барви самих гербів, залишивши їх відповідно до традиції, одначе, підбрати у відбарвках або у відтінках так, щоб уся цілість була в цілому згармонізована. Для цього він поїхав у село Опішню, яка славилася своїми гончарами і там вибрав гончара, який найліпше зрозумів справу і в нього почав випробовувати різні глини. Гончар той звався — Гладеревський. Кричевський просив гончара зробити йому потрібних розмірів цеголки і випалити їх. Для цих цеголок зробив косо чи похило поставлену дерев'яну стіну, розміром у квадратний сажінь; на ній розміщав цеголки і побарвлені зразки гербів і так підбирав барви на цеголках, поки йому не пощастило підбрати поверхню цілком згармонізовану з барвами гербів, які гарно виділялися на повехні, але очей не разили. Те саме він зробив і з дахівкою. Він мусів просидіти у Гладеревського цілий місяць часу. Ціна за цеглу в опішньанських гончарів була дуже низька бо тут була природна глина потрібних відтінків і гончареві нічого не треба було докуповувати, щоб підганяти барви. Але на проєкті Кричевського на фасаді було одне горизонтальне пасмо червоної барви, тільки не разячої, а зробленої в тоні природної червоної охри, яка мала гармонійно в'язатися з рештою стіни, викладеної з підібраних ним цеголок. Але виявилось, що поки Кричевський сидів у Гладеревського і випробовував цеглу, то Саранчов замовив у Москві, в якогось знайомого фабриканта, цеглу для цього пасма і то червону, а тому, що там не було потрібної охрової глини, то фабрикант виробив цеглу з звичайної сірої глини, а потім після випалу, чи може одночасно, ще не випалену цеглу покрити зверху з одного боку глиною — змішаною з червоною барвою зовсім іншого червоного відтінку. В результаті дуже дорого заплачено за цю червону цеглу, а ще дорожче за перевізку. А вже років через три після збудовання дому, ця червона цегла почала лущитися і відпадати, особливо взимку після дуже сильних морозів, і тоді облущені сірі плями були замазувані червоною олійною фарбою. Але та сіра цегла, підібрана Кричевським, і, власне, не сіра, а якась тепловатого тону, робила дуже гарне враження і герби якось дуже симпатично з нею гармонізували. Дахівка теж була така, як хотів Кричевський. Коли почалися праці всередині, то тут почали діятися просто дивні речі. Зроблене під доглядом Кричевського, за ніч кимось перероблялося на зовсім інакше.

Все ж таки головні частини вестибулю, з білого фаянсу з легкими кольоровими декораціями, були зроблені ще під доглядом Василя Григоровича, а теж у головній залі дерев'яні хори зі сволоком, на яким був вирізаний український напис і дві бічні льожі, оброблені деревом і вітражами, запроектованими Кричевським, були вироблені ще під його доглядом. А потім йому почали робити такі перешкоди, що він не міг уже витримати і кинув роботу. Саранчов тільки того й чекав і, самозрозуміло, що не заплатив йому те, що треба було заплатити за працю, і Кричевський мусів ще позичити десь 20 рублів, щоб виїхати з Полтави. Тоді Саранчов доручив розмалювати залю славному маляреві Васильківському. Але Васильківський не міг дати повну розмальовку залі. Він обмежився тільки на три образи на полотні відповідних розмірів. При чому головний образ, що висів на передній стіні, представляв вибір Пушкаря пол-

ковником Полтави. Треба знати, що Пушкар був москвофілом, противником Мазепи. А ці два другі образи представляли один козака вбитого в степу і коня над ним, а другий представляв воза з волами і чоловіком, ідучим біля волів на фоні полтавського пейзажу. Тут одержало верх московство і москвофільство. Решту розмальовки залі дали баталістові, який не мав найменшого поняття про архітектурну декорацію, і він просто вжив до декорації стін взори стилю «віденської сецесії», які в своїх барвах і формах не мали нічого спільного ні з малюнками Васильківського, ні з льожами і хорами Кричевського. Це була повна какофонія барв і ліній. Щоб ще збільшити дисгармонію орнаментациї, нижня частина залі приблизно до плечей середнього росту людини, була виложена майоліковими плитками, блакитнуватого й жовтоватого кольору, ніби кольорами українського прапора, а в дійсності хіба якогось дуже виляняного прапора, що було насмішкою над українством.

Я вперше пізнав прізвище Кричевський на початку 1903 р. з дуже цінного археологічного журналу, що звався «Археологічна Летопись Южной России», хоч він по суті був «археологією України» і видавався М. Біляшівським почасти на свій кошт, а почасти за допомогою нашої «Старої Громади». От у нім на самім початку 1903 р. була зазначена звістка, що в Полтаві відбувся конкурс на проект земського будинку, і прийнятий був проект архітекта Василя Григоровича Кричевського в українському стилі. Цей проект викликав великі суперечки в пресі, але його мистецькі вартості перемогли на конкурсі всі інші проекти, виконані в «ренесансовому», «севернорусському», «романському» і в інших стилях. А я сам тоді, відбувши на селі майже чотирирічний «особий надзор» поліції (своєрідна зсылка), почав з 1901 р. студіювати українське мистецтво і почав їздити по селах Київської губернії та фотографувати старі українські дерев'яні церкви, іконостаси, збирати старі килими і т. п. Мене дуже зацікавив цей проект великого будинку в українському стилі. Літом, того ж року, я поїхав з хором М. В. Лисенка в Полтаву на відкриття пам'ятника Котляревському. Я тоді був студентом Київського Університету і слухав на історично-філологічному факультеті історію мистецтва у проф. Г. Павлуцького, історію літератури і мови в академіка Переца. А брав участь у хорі Лисенка тому, щоб допомогти йому і повчитися в нього розуміти дух українських пісень. У Полтаві після відкриття пам'ятника я був на якомусь обіді і там познайомився з Василем Григоровичем Кричевським і з другим нашим дуже видатним етнографом, який приїхав на це свято з Константинограду, а був це Порфірій Денисович Мартинович. Василь Григорович Кричевський був архітектором і малярем. Мартинович був також малярем, а головним чином — був славний своїми записами, які він вів у місті Константинограді. Оба вони дуже визначні, тільки, на жаль, Мартинович був уже старший і не зовсім здоровий. Жалувався на свою голову і справді був хоровитий.

Василь Григорович був саме в розквіті своїх сил (він був лише на три роки старший від мене). Був запрошений полтавським земством перебрати будову будинку полтавського губерніяльного земства в свої руки. Познайомившись тоді з ним, я якось вступив з ним у розмову і він зробив на мене незвичайно сильне враження

своїм знанням нашого мистецтва. Він дуже багато змальовував різних будинків, особливо по селах, і оповідання його зразу ж мене незвичайно захопили. А це тим більше, що я саме тоді займався українським народнім мистецтвом і готувався до «Археологічного Катеринославського З'їзду», для якого я збирав матеріали для опису українських церков. Коли я розповів Василю Григоровичу, що я роблю, що збираю, — то він сам з великим захопленням почав мені розповідати, як він робив аналогічні речі, але не з церковної архітектури, тільки з домашньої селянської.

Потім я не бачив Василя Григоровича Кричевського 7 років, бо доля закинула мене далеко в Галичину. Там мені знову прийшлося про нього почути від нашого архітекта і доброго мистця — інж. Лушпинського у Львові. До Львова я попав 1907 р. після чималого арешту і перебував там майже до 1910 року. Там я познайомився і досить часто зустрічався з інженером-архітектором Лушпинським. Лушпинський поїхав, не пам'ятаю з якого приводу, на Велику Україну десь, мабуть, 1909 року. Повернувся звідти він з великими захопленням тамтешніми музеями і, між іншим, особою Василя Кричевського. Він був у київському музеї, а потім поїхав до полтавського музею і там познайомився з Василем Григоровичем Кричевським. Але дуже можливо, що він з ним познайомився в Києві і звідтам поїхав до Полтави. Василь Григорович переїхав до Києва, жив у домі Грушевського. Бо коли я приїхав у кінці 1910 року, то Кричевський жив уже в домі Грушевського в Києві. Лушпинський був дуже захоплений київським музеєм, особливо збірками вишивок і т. п., але потім оповідав мені з великим ентузіазмом про Кричевського і про побудований ним будинок полтавського земства — з якого він привіз 1 фотографію. Оповідав, що Василь Григорович не лише добрий архітект, але і маляр олійними фарбами і акварелями. Він оповідав, що в нього є два молоді синки, які недавно почали ходити в гімназію. Обидва малюють і подають надію, що з них вийдуть добрі малярі.

Пам'ятаю, що я тоді покориствовався фотографією земського полтавського будинку, яку привіз Лушпинський, і помістив її в своїй книжці, що зветься «Архітектура в різних народів і на Україні», яка вийшла у Львові 1910 р.

Потім я з Василем Григоровичем Кричевським побачився в кінці 1910 р., коли вернувся додому до Києва. Він жив високо на самому верхньому поверсі дому Грушевського, що мав 7 поверхів. Після свого повороту додому я часто бував у Кричевського і балакав з ним на різноманітні мистецькі теми. Діло в тім, що будучи у Львові, я звідти неоднораз і їздив до Італії і студіював там мистецтво на місці по образних галеріях, а Кричевський теж їздив до Італії разом з Грушевським у 1911 р., і він служив для Грушевського, так сказати б, знавцем і цінувальником малярської вартости образів у багатьох галеріях. Грушевський повернувшись з Італії, написав спомини про подорож до Італії в «Літературно-Науковому Вістнику», які були в дечому цікаві. Але особливо цікава була історична частина, яка попала між рядки Грушевського.

Василь Григорович оповідав мені, що його не дуже захоплювали ті образи, коло яких у Бедекера стояли аж три зірочки. Грушевський навпаки — спинався над тими образами, що мали три зірки.

Я з Кричевським були однакової думки, що не всі ті образи з трьома зірками Бедекера заслуговували такої уваги. Здебільша зірки стояли коло тих образів, як скажемо Рафаель, або Мікель Анджелло й тому подібні. Але якраз нам чомусь більше подобалися інші малярі, головним чином прерафаеліти. Розмовляючи з Кричевським на цю тему і обговорюючи причину, чому нам подобалися ці, а не інші автори — я дуже багато одержував від Кричевського відомостей, яких я не міг би дістати від кого іншого тому, що Кричевський до всього підходив, як мистець-маляр з виробленим смаком, і він пояснював мені багато такого, що я сам, хоч і відчував, але не міг ясно представити словами.

Десь у 1911-12 рр. Василь Григорович зв'язався ближче з школою килимів, яка була заснована Варварою Миколівною Терещенковою, жінкою багатого поміщика Богдана Івановича Ханенка, дочкою відомого українського багача Миколи Артемовича Терещенка. Ця пані заснувала в себе школу килимарства завдяки київському музею, який часто робив у себе вистави килимів і різних українських вишивок, особливо під час різних святочних okazій, напр., з приводу приїзду царя Миколи II-го до Києва і т. п.

Похвали з боку царя на адресу краси українських вишивок і килимів так вплинули на таких багатих людей, як пані Ханенко або княгиня Яшвіль, що вони заснували в себе школи, перша для виробів килимів, а друга — для вишивок в українському стилі, поставивши їх по комерційному так, що заробляли на тому гроші й принаймні повертали собі кошти утримання школи. Василь Григорович Кричевський узяв участь у школі килимів, що була відкрита Варварою Миколівною Ханенко в селі Оленівці біля ст. Мотовилівки. Це він робив тому, щоб справді поставити там справу килимарства на мистецький рівень. Він приїздив до цієї школи і подавав різного роду поради вчителям і вчителькам, що робили там чисто технічну справу виробу килимів. Звичайно, куплені Варварою Миколівною десь у селян килими — копіювалися тут. Але Варвара Миколівна часто замовляла декораційні килими у Василя Григоровича для свого дому, плативши йому за рисунок, який він мусів зробити в барвах величиною $\frac{1}{4}$ розміру дійсного килима, але в натуральній величині це саме повторялося 4 рази симетрично так, що творили цілий килим. І я не раз був при розмовах Варвари Миколівни з Василем Григоровичем з приводу його проекту. Діло в тім, що вона мала свій власний, дуже дорогий і дуже цікавий музей у Києві. Досить сказати, що в тому музею були два дійсні Рембранти; один, між іншим, портрет батька Рембранта. Було багато образів всяких інших малярів та дуже гарні колекції візантійських речей. Коли Василь Григорович ішов на якусь розмову з Варварою Миколівною, то ми з ним умовилися, щоб він брав і мене, тоді я оглядав у музею ці речі і звичайно чув ту розмову, яку приходилося вести Василеві Григоровичу з Варварою Миколівною.

Весною 1912 р. я став завідуючим археологічним відділом полтавського земського музею і тому в Києві вже рідше став бувати. Коли я приїздив з Полтави, завжди заходив до Василя Григоровича, щоб подивитися на його речі та побалакати з ним на багато різних мистецьких тем і часом піти з ним до Музею Варвари Миколівни. Оце деколи мені прийшлося чути, як Варвара Миколівна доручала зробити те чи інше Василеві Григоровичу. Вона платила

йому за рисунок $1\frac{1}{4}$ килима 75 рублів. От одного разу, прийшовши до неї, я чув, як вона говорила: »Я би хотела, Василь Григоровиц, що би ви мне зробили ампірчик розовий, такой 4 на 5 аршин« (вона шепеляла). Василь Григорович згодився і сказав, що зробить це десь за місяць. Оце він мусів зробити на папері в барвах 5 квадратов аршинів, що мусило мати розмір 2,5 арш. вздовж і 2 арш. вширшки (аршин — це приблизно 62 см.).

Я навмисне приїхав через місяць, щоб, власне, іти знову з Василем Григоровичем до Ханенчихи. Приїхавши, я застав цей кусок готовий, намальований, за який Василь Григорович мав одержати 75 рублів. Цей килим складався з дуже гарних орнаментів, головним чином з квітів троянд, які були густо поміщені одна біля другої. Роботи з тим було дуже багато і, звичайно, такий проект стояв багато більше ніж 75 руб., які одержав Василь Григорович. Коли ми прийшли до Варвари Миколівни, вона подивилася на цей проект і сказала: »Знаєте, Василь Григоровиц, мне не нравится это, було би лудше етот проект сделать 5 x 5 арш.«. Василь Григорович говорив, що це буде гірше, бо проект цей розрахований на 4 x 5 арш. і не буде виглядати ліпше. Але Варвара Миколівна настоювала на своєму і Василь Григорович обіцяв зробити це через місяць.

Коли я знову приїхав через місяць, ми прийшли з новим проектом до Варвари Миколівни. Василь Григорович приніс зі собою, крім нового, також і попередній проект. Варвара Миколівна подивилася на проекти і сказала, що їй більше подобається попередній, який вона і взяла, а за новий не заплатила.

1913 р. відкрито було в Києві сільсько-господарську виставку, на якій, між іншим, був мистецький відділ з сільськими виробами і в тому числі з продукцією українських двох шкіл — Ханенкової і княгині Яшівіль. Між іншим, пані Ханенко попросила Кричевського зробити килим на тему »Ілля Муровець і Соловей Розбійник«. Василь Григорович зробив, але українізував цей проект, бо, звичайно, ця справа відбувалась десь біля Києва і ясно, що персонажі, які тут виступали, себто і Ілля і Соловей були українськими типами. Василь Григорович представив це дуже характеристично в чисто українському стилі. Соловій Розбійник сидів на вербі, як вона звичайно в нас часто буває при дорозі. Був одягнений в козацьку вишивану сорочку і в шапці та дмухав на під'їжджаючого Іллю; при чому »дмухи« виявлялися у формі зикзаків, які виходили з рота розбійника. Ілля під'їздив верхом на коні, також у вишиваній сорочці. Кінь мав закручену голову від вітру, що виходив з рота Соловія Розбійника, його ноги були також покручені, відповідно до тексту билини. На жовтаво-кремовім фоні килима були різні невеличкі кущики квітів і на них де-не-де сиділи пташки з позакручуваними також від того свисту головами. Варвара Миколівна була дуже невдоволена цим проектом, але все ж таки килим був зроблений і на виставі притягав публіку. Ясно, що російська публіка відносилася критично до українізації цього сюжету, і килим не був проданий на виставці, бо на гадку Варвари Миколівни за нього давали замало грошей. По виставці вона повезла цей килим у Москву і, вернувшись до Києва, оповідала, що продала цей килим дуже вигідно, бо дістала за нього щось 600 руб., а він коштував її менше як 400 руб. Василь Григорович сказав їй: »Це ви продешевили, цей килим стоїть дорожче«. Вона відповіла: »Ви завжди, Ва-

силь Григоровиц, занадто цінуєте свою працю. Я і так не розумію, що в нїм знайшли купці, що його купили». Але коли прийшов 1914 р. Варвара Миколівна довідалася в Москві, що тій фірмі, яка заплатила їй 600 руб., якийсь заграничний купець, відкуповуючи цей килим, заплатив 4,000 руб. і вона дуже дивувалася, що цей купець побачив у цьому килимі щось такого, що заплатив за нього такі великі гроші. А Василь Григорович казав: »Я говорю вам, Варваро Миколівно, що ви продешевили«.

Оце я приводжу опис тих відносин між Варварою Миколівною і Кричевським, щоб схарактеризувати, яке мале зрозуміння мистецтва було в т. зв. меценатів, які мали величезні маетки. Досить сказати, що батько Варвари Миколівни мав річно доходу зі своїх маетків 5 мільйонів рублів. Василь Григорович одначе заробляв собі непогано іншим малярством, але він мав дуже велику пристрасть до старих килимів і всі гроші вживав на купівлю старих килимів, вишивок і т. п., тому і проекти свої продавав майже задаром Варварі Миколівні, бо йому йшло про те, щоб провести туди український стиль.

В домі Грушевського, під дахом, він мав свій власний музей. Це була велика кімната в усю ширину дому і дуже довга, мабуть, не менше 15 метр. в довжину. В цій кімнаті були зложені його музейні речі. Там, власне, було дві кімнати, але одна була зовсім маленька а друга велика. В цьому музеї містилося більше двохсот килимів, зложених у шафи, більше 250 шт. керамічних речей, головню мисок, переважно селянських, а потім різного роду інші речі. Бували й китайські речі, було і археологічне шкло, як узагалі в усякому іншому музею. Тільки треба сказати, що всі ці речі були надзвичайно високої вартости. Він їх одержував від різного роду скупщиків, які їздили на села, купували і вимінювали, але не розумілися на всіх речах. Вони звичайно привозили килими купами, кожна до 20 штук. Така купа килимів цінилася 1000 рублів. Василь Григорович платив ці гроші, а потім з цієї купи вибирав собі найліпші. Звичайно, вони були поплямлені воском і так затоптані, що часто не можна було оцінити їх вартости, але вправне око Василя Григоровича вміло розрізнити, котрі речі найвартісніші. Він їх давав чистити. Добрі залишав собі, а інші відпродавав. (Між іншим, був один багатий пан, поляк, який купував такі речі. Він мав багато грошей і не рахувався в платні. За ті видібрані килими платив стільки, скільки коштували всі килими). Так то Василь Григорович залишав майже дурно речі. Між ними мав одну китайську вишивку сріблом, золотом і шовком, яка мала довжину не менше, як 5 метрів, а ширину більше як $1\frac{1}{2}$ метра (за таку вишивку можна було взяти пару тисяч рублів). Василь Григорович залишив її в себе і не продавав.

Між керамікою особливо виділялися миски, баранці і одна грубка з гончарської глини, зроблена у формі дідка, виробу Начовника, відомого полтавського гончара зі села Опшні. Це були незвичайні речі, які вражали і формою і барвами і особливою красою орнаментики. З його мисок Начовникового виробу до цієї пори стоїть мені в пам'яті одна проста, невеличка мисочка, в якій на жовтїм тлі, але трохи біловатім, по кутах були кинуті ложкою чотири червоні плями, і цим таким простим рисунком виявився незвичайний смак.

(Далі буде)

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У НІМЕЧЧИНІ

Секція Економічна

під редакцією дійсного члена УВАН проф. М. Барвінського

Галина Селегень

Кандидат економічних наук

ДЕМОГРАФІЧНА НАУКА В УКРАЇНІ

Вступ

Серед інших галузей знання, які досягли свого розквіту, а почасти тільки виникли в двадцятих роках нашого століття, наука про населення, демографія, є чи не наймолодшою. Демографія, властиво кажучи, і набула ознак науки тільки після революції і саме на українському ґрунті. Без перебільшення можна сказати, що студії над людністю, проваджені в інших республіках Советського Союзу, ба навіть і в самій Росії, ніколи не піднімалися над стадію простого накопичення і емпіричного опису спостережених явищ та не змагали до висновків і узагальнень, як це мало місце в практиці роботи українських демографів, які заклали підвалини для створення справжньої науки про населення, що встановлює закономірності в явищах стану та руху людности і визначає основні прикмети, які відрізняють даний нарід від інших, суміжних з ним, ближчих чи дальших народів.

І то не тільки завдяки тому фактові, що в Україні, єдино в цілому Советському Союзі, демографічну науку вперше чітко було відділено від демографічної практики — статистики населення, і через те, що ця наука знайшла своє втілення в діяльності також єдиної в своєму роді науковій організації — Інституті Демографії при Всеукраїнській Академії Наук, і викладалась як окрема дисципліна у високій школі. Успіх у демографічній науці і її розквіт забезпечила саме та обставина, що в її створенні рівною, якщо не більшою мірою, брали участь також і практичні робітники на полі статистики населення, керівні працівники і звичайні співробітники відділу демографії Центральної Статистичної Управи України.

Це їм належить заслуга широкої розбудови досконалого, опертого на принципи наукової статистики апарату спостереження і обліку демографічних явищ; ними проведено і низку спеціальних дослідних робіт, які творили ґрунт для оформлення науки про українську людність.

Короткі розділи статті не дозволяють докладніше зупинитися на цій творчій частині самовідданої праці скромних трудівників на полі української демографії, праці, за яку більшість із них пізніше дорого заплатила: своєю волею, ба навіть і власним життям. Їхні зусилля заслуговують на більше, аніж коротка згадка в рамках невеликої статті, присвяченої іншому питанні. Залишена ними наукова спадщина гідна окремого докладного опису, гідна того, щоб її знали широкі кола нашого суспільства, а імена тих, що її творили, повинні бути відомі кожному свідомому громадянину майбутньої української держави.

Але завданням цієї статті є не тільки розгляд спадщини державної статистики України першого десятиріччя її існування, — вона має охопити також і частину наукової праці, яку провадив у свій час Інститут Демографії Всеукраїнської Академії Наук, дуже корисної і, безперечно, фахово цінної, але як за своїм завданням, так і за обсягом далеко обмеженішої порівняльно до праці, що завдячує своє здійснення відділові демографії Центральної Статистичної Управи України.

Інститут Демографії ВУАН

Інститут Демографії Всеукраїнської Академії Наук виник десь на початку 20-х років нашого століття з ініціативи і під проводом тоді ще порівняльно молодого, але вже добре відомого зі своїх праць, академіка М. В. Птухи.

Створення в складі ВУАН Інституту Демографії хронологічно майже збігається з закладенням основ державної статистики, але на першому етапі свого існування ця наукова інституція не мала жодного впливу на роботу державної статистики. Той самий брак впливу, ба навіть якогонебудь іншого міцнішого ділового зв'язку, позначає і наступний період їхнього пізнішого співіснування. Бувши обережним політиком, академік Птуха вважав за краще не втручатися в небезпечну галузь політичної статистики населення. І хоч розумна оглядність керівника зберегла Інституту на довгий час і наукові кадри, і само його існування, зате в роботі Інституту ніколи не було ані того розмаху, ані дерзання, які весь час позначали і жертвенну працю на користь українського суспільства, що її провадили працівники відділу демографії Центральної Статистичної Управи України.

Обережність провідника, може й зрозуміла за умов політичного тиску і переслідування всього, що тільки носило печатку українського, обумовила обсяг завдань і зміст тематичного плану наукової праці Інституту Демографії. Далекий від того, щоб брати безпосередню і систематичну участь у загальних творчих зусиллях для створення української демографії, Інститут увесь час ухилявся від опрацювання поточних відомостей народженості, смертності та інших демографічних явищ, — на тій підставі, що ця тематика не підходить до змісту і складу наукових завдань Інституту, а в дійсності через те, щоб не накликати на себе серйозних неприємностей. Провід Інституту, як виявилось пізніше, мав рацію тільки почасти: обережність не врятувала цієї організації ані від розгрому, ані від арешту майже всіх наукових співробітників на чолі з академіком М. Птухою; щоправда, ця

катастрофа вибухла на декілька років пізніше, аніж зруйнування державної статистичної організації.

Автім праця Інституту Демографії, хоч і не відкликала на актуальні проблеми, висунуті мізерним советським життям, хоч Інститут ніколи не підносив свого авторитетного голосу перед державними і партійними чинниками в таких важливих питаннях, як катастрофальний спад народженості чи то масове нищення українського селянства штучним голодом у 1933 р., — праця його завжди ретельно і певно виконана, принесла чимало користи українській демографічній науці.

Ще в перші роки свого існування Інститут у складі всіх своїх наукових співробітників виконав величезну і скомпліковану працю — перевірку і укладення в державні межі УССР. Так само велику працю проробив Інститут щодо матеріалів санітарної статистики за дореволюційні роки. Щоб скласти уявлення, яка це була скрупульозна і велика осягом праця, треба зазначити, що використані для неї матеріали, зміщені у виданнях Центрального Статистичного Комітету (ЦСК) при міністерстві внутрішніх справ, являючи собою головне джерело відомостей за минулі дореволюційні роки, повні були часом тенденційних викривлень (зокрема щодо України), неточностей, прогалин і просто помилок. Все це потрібно було перевірити і остаточно виправити перед тим, як вмістити матеріали у зведених виданнях. І, треба віддати належне, наявний склад наукових співробітників Інституту перевів цю роботу блискуче і в досить короткий термін. Наслідки її, видані коштом Центральної Статистичної Управи УССР, склали два фундаментальні томи: 1) **Матеріали з демографії України 1867-1914 рр.** і 2) **Матеріали з санітарної статистики України** (за передвоєнні роки).

Значення двох згаданих праць тяжко переоцінити: вони були вдалою спробою відтворити демографічне минуле України і послужили за наріжний камінь при закладенні будівлі української демографічної науки.

Інші видання Інституту, наприклад, «Демографічні збірники», не мали вже такого важливого і принципового значення для розвитку науки про населення на Україні. Вміщені в першому томі «Демографічного збірника» статті є здебільшого дисертаціями молодих наукових співробітників Інституту. В другому томі вміщено дуже цінну статтю П. І. Пустохода — огляд і оцінку всіх переписів населення, що мали місце на території України. Автор докладно розглядає кожне запитання переписного формуляра — як воно ставилось і розумілось під час різних переписів населення. Стаття подає важливі практичні вказівки, як користуватися даними переписів населення при порівнянні їх за окремими демографічними ознаками, що розумілись по-різному при окремих переписах.

На особливе відзначення заслуговує науково-бібліографічна праця Інституту. Його старанням складено докладну бібліографію демографічних праць і статистичних джерел щодо населення, починаючи від «ревізьких сказок» і до наших часів. Книжка, що є особистою працею одного із скромних наукових співробітників

Академії, є єдиним у своєму роді виданням з демографії і є великою цінністю.

На початку 30-их років керівництву Інституту Демографії довелося (volens nolens) відступити від своєї традиції, оминати пекучі проблеми сучасного стану української людності, працюючи тільки задля «чистої науки». Шукаючи додаткових коштів до поповнення свого більш, ніж скромного бюджету, керівництво Інституту змушене було пристати на пропозицію ЦСУ УССР скласти таблиці смертності і побудувати гіпотезу зросту української людності на другу п'ятирічку. Працю було задумано як доповідь на передбаченій конференції в справі розміщення продукційних сил УССР, що відбулася в Харкові на весні 1932 р.

Доповідь, розроблена з академічною точністю і науковою совісністю, не могла, цілком зрозуміло, мати успіху на конференції, що працювала за «пляновими настановами» большевицького уряду. Доповідачеві саме і закидали, що він «вивчає» замість плянувати, обвинувачували в політичній невірності і ідеологічній невитриманості висунених ним тверджень про неминуче зниження протягом ближчих п'ятьох років рівня народженості, відмічали неприпустимість запроектованих ним занадто повільних темпів зниження смертності, опертих на вивченні «застарілого» дореволюційного матеріалу. Автім большевицька дійсність перегнала обережні проектування автора: наступні роки позначились катастрофальним зменшенням чисел народжених, а підвищення рівня смертності, зокрема в роки переведення суцільної колективізації і штучного голоду, перейшло всі припущені межі.

Однак, не вважаючи на те, що основні лінії природного руху людності було, загалом кажучи, накреслено вірно, хоч і з занадто великою обережністю, «невдала» доповідь, виголошена прилюдно, вже в ті роки, без сумніву, притягла до доповідача пильну увагу всюдисущого НКВД, а пізніше відіграла відповідну роль при розгромі Інституту Демографії і арешті його співробітників.

Видавнича діяльність Інституту обмежилася двома вище згаданими зведеними томами з довоєнної статистики населення і статистики санітарної, видрукуваними проте коштом ЦСУ УССР, далі — систематичним випуском «Демографічного збірника», якого вийшло було два томи, і згаданою бібліографією демографічних видань, — якщо не рахувати декількох попередніх брошур («Індекси шлюбності», «Смертність населення УССР») перед 1-ою світовою війною. На більший обсяг видавничої діяльності Інституту бракувало і сил, і матеріальних засобів.

Досить багатою на советські та чужоземні видання була бібліотека Інституту Демографії, — завдяки особистим зв'язкам акад. М. Птухи з багатьма чужоземними вченими і науковими інституціями, встановленим під час міжнародних статистичних конференцій, що в них він брав участь як делегат від УССР в роки 1921, 1923 і 1925. На каїрській сесії Міжнародного Статистичного Інституту акад. Птуха, хоч і запрошений особисто, вже не був присутній, бо советський уряд не дав йому дозволу на виїзд. В сесії 1927 року з числа керівників державної статистики Советського Союзу брали участь тільки комуністи, наприклад, член комуністичної партії, Мінаєв від України.

1937 року, після перепису людности, анульованого урядом і визнаного ним за «шкідницький», державну статистичну організацію УССР піддано черговому розгромові, а незабаром, в роки 1938–1939, було припинено діяльність Інституту Демографії і заарештовано весь персональний склад наукових співробітників на чолі з акад. М. Птухою. Пізніше, напередодні війни, його звільнили, але працю Інституту до самого початку війни відновлено не було.

Останніми роками часописи згадували ім'я акад. М. Птухи, але не як провідника Інституту Демографії і не в зв'язку з діяльністю останнього. Можна легко припустити, що після війни стан українського населення і умовини наукової праці в галузі демографії виглядають ще менш сприятливо, аніж це було раніше, в період двох перших сталінських п'ятирічок.

Відділ демографії ЦСУ України

Отже ми бачили, що Інститут Демографії не став тим осередком, звідки мало б здійснюватися керівництво всією науковою роботою в царині вивчення населення; автім він навіть і не претендував на таку роллю.

Замість нього таке центральне місце посів, силою обставин, відділ демографії ЦСУ України і з повною підставою утримував його за собою протягом більше як десятих років, аж до остаточного зруйнування державної статистики населення і ліквідації майже всіх її працівників.

Відділ демографії постав разом з Центральним Статистичним Бюром (пізніше — Центральною Статистичною Управою) в 1920 році. На початках свого існування як Центральне Статистичне Бюро, так і його частина — відділ демографії — був суто бюрократичною організацією, що автоматично виконувала розпорядження московського статистичного центру. Зокрема щодо відділу демографії, то перші кроки його існування пройшли під знаком підготування, проведення і розроблення першого по революції всесоюзного перепису населення 1920 року. Переписна робота, завжди централізована щодо організаційного пляну, програми і розроблення, вимагала від її виконавців не власної ініціативи, а лише суворого дотримання правил, визначених інструкцією, що була подана з Москви. Автім серед перших працівників української демографії і не було людей творчої ініціативи, не говорячи вже про зацікавлення їх в розбудові знання саме про українське населення: українську демографію очолював за перших років професор статистики І. Попов — росіянин, а пізніше — також росіянин, кол. земський статистик О. М. Кокорев.

В ті часи на Україні не тільки не існувало демографічної науки, але й сама статистика населення, що перебувала в початковій стадії, не мала традицій, досвіду і фахових кадрів. Щодо кадрів статистиків-демографів, то таких взагалі не існувало на Україні, — вони вирости і оформились пізніше, разом з самою демографією.

Так само не був демографом за фахом і видатний пізніше фахівець у науці про населення, майбутній керівник відділу демографії — А. П. Хоменко, праці якого українська демографія в першу чергу зобов'язана своїм існуванням; також не були демографами і низка інших, пізніших працівників відділу і співробітників А.

П. Хоменка в створенні демографії. За винятком одного тільки Ю. А. Корчак-Чепурківського, колишнього наукового співробітника Інституту Демографії ВУАН, всі інші були статистиками-практиками в колишній організації губерніяльного чи повітового земства, але на відмінність від своїх попередників всі були українцями з походження чи за давністю проживання на Україні, як наприклад, А. М. Гіршфельд.

З приходом до ЦСУ згаданої групи працівників починається і в українській демографії той розквіт, що взагалі позначає 20-ті роки культурного життя в Україні. Ці роки, які в нашій літературі і пресі зводяться звичайно періодом національного відродження, є в дійсності продовженням визвольної боротьби 1917-1919 рр. на господарській і культурній ділянці, — боротьби, що хоч її і не ведено зі зброєю в руках і хоч тривала вона не на полі брані, але яка не поступалася перед першою щодо запеклості і кількості жертв. Цими жертвами були численні письменники, мистці, науковці, що полегли за відродження української культури.

Обов'язком усіх тих, що перенесли тяжке лихоліття, є зберегти від забуття імена загиблих і їхню цінну спадщину, пока вони не стерлися з пам'яті.

Але діяльність відділу демографії остільки багатогранна, що схарактеризувати її докладно — значило б написати велику працю. Для того в нас не вистає місця, а найголовніше — матеріалів, бо ті советські видання, що випадково потрапляли до чужинецьких бібліотек за кордоном, стосувалися тільки перших років розбудови державної статистики; і навіть те, що було тут, здебільшого знищено подіями другої світової війни.

Докладніше маємо зупинитися на тій стадії роботи демографічного відділу, яка має на меті висновок і наукову аналізу попередньо зібраних і відповідно оброблених статистичних матеріалів, на спеціальних дослідях, проваджуваних відділом, на його видавничій діяльності. Але при тому не можна цілком оминати і початкової стадії роботи-збирання статистичних матеріалів.

Організаційно-методологічна праця

Правильна організація первісного спостереження і докладне опрацювання методології статистичних дослідів є одною з найважливіших частин багатогранної діяльності відділу демографії, є взагалі тим, що відрізняє наукову статистику від простого колекціонування чисел, статистичні величини — від «цифрі».

На початку своєї праці відділ демографії, як уже було відзначено, не мав у своєму розпорядженні досить відомостей, що давали б знання про українське населення, не диспонував і опрацьованими методами його дослідження. Такі систематичні відомості треба було ще накопичити, а методи дослідження — виробити в практичному досвіді.

Перше завдання, що його мало розв'язати молоде керівництво відділу демографії, була організація поточного обліку природного руху людності: народжень, смертей, шлюбів, розлук. Реєстрація і юридичне оформлення цих явищ належали до компетенції установ запису актів цивільного стану (ЗАЦС-ів). В цьому полягала простота, але разом з тим і складність проблеми.

Не витрачаючи багато зусиль, можна було б стежити за перебігом явищ природного руху людности на підставі періодичних звітів установ ЗАЦС'у, але ці матеріяли (так званої вторинної статистики) виявилися мало придатними навіть для визначення загальних розмірів явищ, не кажучи вже про можливість глибшого вивчення на їх підставі всіх особливостей природного руху людности. Установи ЗАЦС'у, зокрема в перші роки свого існування, не спроможні були охопити всіх випадків народжень, смертей, а особливо шлюбів, реєстрація яких у ЗАЦС'і не була обов'язковою, ані практично конечною. Розподіл явищ у часі також не відбивав дійсности, скільки в метричному акті нотувалася тільки дата його складення без зазначення, коли саме факт відбувся. Практично різниця в часі поміж фактом і датою його реєстрації вимірюлася тижнями, іноді місяцями. Інші прикмети, що характеризували б тою чи іншою мірою саму подію чи її суб'єкта, взагалі не відмічались при цій суто оперативній реєстрації, а якщо і не бракувало деяких важливих питань, то останні було поставлено і сформульовано цілком незадовільно з статистичного погляду. Отже документація цивільної метрикації показала нездатною служити цілям наукової статистики і тим більше, дати матеріял для дослідження явищ природного руху людности.

Зазначені потреби можна було б задовольнити лише при наявності первісного документу, призначеного для цілей дальшого статистичного опрацювання, що згодом і заводиться як додаток до метричного акту у формі так званої статистичної картки. Але скільки статистична картка, що є частиною акту, мала заповнюватися на підставі останнього, то всі питання в метричному акті треба було передбачити і поставити саме так, як того вимагала статистична наука.

На щастя для науки, статистики цілком опановують, зокрема в перші роки, всю організацію запису актів цивільного стану: вони не тільки проєктують зміст і розміщення питань у формулярах метричного запису, а навіть стежать за їх друкунням і розподілом поміж міськими і сільськими бюроми ЗАЦС'у; завдяки їхнім зусиллям документація ЗАЦС'у набуває саме такого вигляду, змісту і оформлення, які задовольняють вимоги наукової статистики, а її невіднятна частина — статистична картка, що періодично надходить до установ державної статистичної організації, стає гнучким і зручним документом для дальшого статистичного розроблення. Цікавим є поступове вдосконалення цього основного бланка, що відбиває різні ступні набутого українськими демографами методологічного досвіду і різні суми знань щодо свого населення. Від досить довгого, незграбного формуляра з чималою кількістю часто зайвих і розпливчато сформульованих запитань відбувся перехід до невеличкої картки з мінімумом коротких, але чітко визначених вимог, які проте охоплюють основні прикмети, потрібні для характеристики населення. Адже саме цією короткістю і чіткістю формулювань, при вмілому комбінуванні останніх, і досягається те вичерпливе знання, що його інші прагнуть знайти в довгих, загрозованих у дрібницях багатосторінкових опитниках і різного роду «анкетах».

Проте тим трудніше, звичайно, спроектувати і запровадити в життя статистично-грамотну документацію. Щоб відібрати з без-

лічі інших саме суттєві прикмети, треба спиратися вже на певний рівень досвіду і на вичерпливе знання природи об'єкту спостереження, в даному випадку — природи українського населення.

Подібного досвіду чи знання не було за перших часів у розпорядженні українських демографів. Не було їх і в минулому колишньої земської статистики, яка послужила б за основу для розвитку майже всіх галузей статистики до їх сучасного стану — за винятком статистики населення. Через те перші успіхи в побудованні програми обстеження людності, українська демографія завдячує запозиченню переважно європейських статистичних зразків і формулярів — німецьких, італійських, тощо.

Перенесення чужого досвіду на український ґрунт не відбувалося звичайно, механічно; воно вимагало певного пристосування до місцевих умов, а, значить, і попередньої обізнаності з цими умовами. Але вже не пристосування, а часом упертої, наполегливої боротьби, вимагало пізніше засвоєння московських наказів та інструкцій щодо статистики людності, скільки накази большевицького уряду, продовжуючи традицію царської Росії, трактували Україну як невід'ятну політичну і господарську частину Советського Союзу, а українську людність — як відгалуження «великого російського народу».

Не намагаючись тут, за браком місця і відповідних даних, докладно зупинятися на опрацюванні і вдосконаленні програми обстеження, наведемо лише кілька найхарактерніших прикладів боротьби за окремі принципові питання програми вивчення людності.

Програма обстеження

Говорячи про програму вивчення населення, як її подається в небагатьох запитаннях первісного статистичного документу, навмисно не зупиняємось окремо на формулярах **вселюдних переписів** і бланках поточного обліку людності, бо сума прикмет, що має характеризувати населення, залишається, за рідким винятком, тою самою, незалежно від того, чи йдеться про населення в стані відносного спокою чи під час його руху. Там і тут фігурують ті самі запитання із числа 14-16, визначені постановами міжнародніх статистичних конгресів як бажаний мінімум для переписів населення (1. Стать, 2. Вік, 3. Релігія, 4. Родинний стан, 5. Національність, 6. Рідна мова, 7. Підданство, 8. Професія чи заняття, 9. Становище в занятті, 10. Місце праці, 11. Місце народження, 12. Місце постійного перебування, 13. Довгість проживання в місці постійного перебування, 14. Письменність, 15. Освіта, 16. Фізичні вади), що їх повторюють загалом переписні програми всього світу з невеликими тільки відхиленнями щодо кількості запитань, з більшими чи меншими варіаціями щодо їх поставлення.

Саме в першій половині 20-их років, в період, коли в Советському Союзі відбувається підготування до другого вселюдного перепису, Центральна Статистична Управа Союзу інтенсивно працює над тим, щоб сформулювати запитання переписного бланка по можливості без ущербку для статистичної науки, але так, щоб вони відповідали потребам і духові нового «соціалістичного» суспільства, найліпше відбиваючи вже досягнені успіхи і обережно при-

ховуючи хиби та недотягнення. Національні і місцеві особливості окремих союзних республік при цьому, звичайно, ігнорувалися.

Українські демографи в свою чергу, опираючися проти асимілюючої політики російського імперіялізму, намагаються за всяку ціну відстояти окремішність українського народу і його право на національне буття в рамках всенівецької общесоюзної — общеросійської програми ЦСУ Советського Союзу.

Під цим поглядом майже кожен пункт переписної програми піддається жорсткому обстрілові з боку українських делегатів, що брали участь у всесоюзних статистичних конференціях для підготування наступного перепису чи для організації поточного обліку — і, дійсно, майже жаден пункт не залишився без змін і доповнень, внесених переважно представниками ЦСУ України. Оминаючи другорядні питання, зупинимось на двох найхарактерніших для тої позиції опору і безупинної боротьби, що її займала українська статистична організація відносно всесоюзного центру — на питаннях національності і рідної мови.

Національність

Визначення національної приналежності, не вважаючи на поглядну простоту, належить взагалі до складніших запитань переписного формуляра, але, ніде, мабуть, його розв'язання не натрапляє на такі труднощі і таке загострення, як на території кол. російської імперії, нині Советського Союзу, що складається з колись самостійних національних держав, згодом поневолених. Значно легше, звичайно, стоїть справа з одноманітними щодо національного складу державами, де національність здебільшого збігається з ознакою підданства і може визначатися на підставі останнього, як це мало місце, наприклад, під час останнього перепису в Баварії (за станом на 29 жовтня 1946 року), коли на питання "Nationale Abstammung", мали за інструкцією відповідати тільки ті особи, в яких національна приналежність не збігалася з ознакою підданства. Цілком спокійно, очевидно, заповнюється це питання у великих демократичних державах, подібних до США, де хоч і бачимо чималу строкатість щодо заселяючих цю державу національностей, але в якій менші національні групи не терплять утиску від панівної національності. Принаймні в усіх відомих нам опитниках, що виходять від воєнної американської влади, поняття національності, як правило, підмінюється ознакою державної приналежності.

В єдиному всеросійському переписі довоєнних часів (9. 11. 1897 р.) ознака національності взагалі усунено — очевидно, з тих міркувань, що різні населяючі російську імперію етнічні групи входять до складу «великого російського народу». Посереднє уявлення про національний склад і про чисельність окремих національних груп мусів дати розподіл за рідною мовою. Але це уявлення є, звичайно, дуже умовним, якщо зважити на поширення російської мови серед поневолених царизмом інших національностей, якщо пригадати, що і самому поняттю «рідної мови» бракувало за тих часів виразного визначення.

Після жовтневої революції, в зв'язку з проголошенням комуністичною партією правом народів на «національне відокремлення»,

в розуміння поняття національності вносяться деякі зміни. Інструкція до перепису 1920 року пропонує, не обмежуючись зазначенням «русский», вказувати в кожному випадку — «великорос», «малорос» чи «білорос», що можна розглядати як деякий поступ супроти довоєнної практики.

Ще далі йде перепис 1926 року, інструкція до якого вже містить поняття про національно-етнічні групи, але об'єктивна ознака — приналежність до етнічної групи — не кладеться в основу визначення національності. Більше від того, національна приналежність має встановлюватися за суб'єктивною ознакою, показанням самого опитуваного (самовизначення), і тільки в спірних випадках інструкція рекомендує спиратися при розв'язанні цього питання на об'єктивні ознаки: розмовної мови, мови матері, тощо. Отже, не на реєстратора перепису, а на самого опитуваного покладається розв'язання питання про його національну приналежність: «за національність опитуваного вважається та, до якої він сам себе відносить».

Спеціальні брошури і низка статей в часописах, що з'явилися для допомоги населенню при заповненні переписного формуляра, намагаються дати визначення поняттю «національність», яку, за цими поясненнями, треба розуміти як «суму спільних національно-культурних навичок (мова, література, мистецтво, школа тощо)», себто як суму всього того, що в той час на Україні ще носило печатку російського, що повною тяжіло над тогочасним поколінням українців, вихованих у російських школах і не вільних від російського культурного впливу. Легко собі уявити, що при такій поставі питання, супроводженому до того ще й наведеними вище поясненнями, як розуміти поняття національності, тільки незначна частина дійсно свідомих українців, мала правильно відповісти на запитання про свою національну приналежність.

Отже, як бачимо, і програма третього вселюдного перепису 17. XII 1926 року, не зважаючи на її розмірну поступовість, не зважаючи на наявність у переписному бланку окремого запитання про національність, розв'язувала це питання аж ніяк не краще, а саме так, як і перепис передвоєнних царських часів, в дусі цілості і неподільності «великого російського народу», до якого інші народності Советського Союзу входять як його невіддільні частини.

В українському зразку переписного формуляра, з великим зусиллям вибореному українською делегацією на декількох всесоюзних конференціях, поруч з питанням «національність» було в дужках зазначено «народність». Отже, попри наміри союзного уряду, попри інструкційні вказівки і додаткові пояснення, питання національного складу в Україні мало бути розв'язане на підставі об'єктивної ознаки — приналежності до певної етнічної групи. Так само завдяки зусиллям української делегації до інструкції було внесено деякі уточнення щодо визначення національності, наприклад, таке, що поняття національності не можна «підмінювати релігією, підданством чи ознакою проживання на певній території».

(Закінчення в наступному числі)

Проф. Микола Барвінський
Дійсний член УВАН-у

УЧАСТЬ КРЕДИТУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ ПІД ЧАС СОВЕТСЬКО—МОСКОВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Починаючи працю про кредит у сільському господарстві України, мусимо зазначити, що будемо торкатися лише Наддніпрянської частини України, так званої Великої України. Західня Україна окупована Москвою в наслідок другої світової війни і ми ще не маємо цифрово-статистичного матеріалу, що характеризував би питання, якого ми тут торкаємося.

Сільське господарство є складовою частиною народного господарства кожної країни, але воно ґрунтовно відрізняється від таких галузей народного господарства, як промисловість, транспорт і торгівля. Коли ці останні галузі народного господарства великою мірою, або зовсім незалежні від природних чинників, то сільське господарство перебуває в повній залежності від них. Капітал вкладений у промисловість або торгівлю протягом одного року обертається кілька разів, а в сільському господарстві вкладений капітал обертається не швидше, як один раз на рік, а навіть такий оборот капіталу іноді триває кілька років (меліорація, ірригація).

Оборот вкладеного капіталу в ту або іншу галузь сільського господарства лімітується самою природою. Сільське господарство має вегетаційний і мертвий період, а промисловість таких періодів не має. Отже, коли для успішного переведення праці такі галузі народного господарства, як промисловість або торгівля потребують кредиту, який повертається підприємством після обігу капіталу у виробництві і реалізації виробленої продукції, то тим більше потрібний кредит в сільсько-господарському виробництві, а особливо в рільництві.

А чи може господарство обійтися без кредиту?

Безперечно, що може, але таке господарство, а особливо сільське без кредиту не зможе зростати. Кожне господарство, а значить і сільське, лише тоді нормально працює і зростає, якщо воно не тільки реалізує вкладений капітал з певним прибутком, а ще до того й відтворює. Коли ж відтворення не відбувається, то таке господарство потрохи, як кажуть, з'їдає власний основний капітал і занепадає, або в кращому випадку не зростаючи ледве живе. Отже, для нормальної праці в господарстві взагалі і в сільському господарстві зокрема, а особливо в рільництві, кредит конче потрібний.

Маючи таке загальне настановлення щодо кредиту в сільському господарстві, постараємося схарактеризувати його розмір та використання в сільському господарстві України за советів.

Треба мати на увазі, що Московщина хижачко-варварським способом експлуатує сільське господарство України як у своїй колонії. Почуваючи себе нетвердо на окупованих українських зем-

лях, советська влада дотримується засади: «все взяти і нічого не дати». За даними урядової советської статистики розподіл гуртового збору зернових у %/о/о по колгоспах УССР за роками наступний:

Розподіл гуртового збору зернових у %/о/о по колгоспах УССР за роками (на підставі річних звітів колгоспів):

Статті витрат	Роки						
	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
1. Здача державі порядком хлібоздачі	33,6	35,1	28,1	21,0	16,7	19,4	15,7
2. Натуроплата МТС	9,6	10,9	13,1	16,8	15,3	17,6	21,4
3. Повернення насін. позики	0,6	1,3	3,9	5,0	1,6	0,5	0,9
4. Продаж державним загот. організаціям порядком колгоспної торгівлі	—	—	3,3	5,3	4,8	7,3	6,0
5. Продаж на колгосп. ринку	—	—	0,2	0,4	1,1	0,6	1,1
6. Посівний матеріял та асекураційний насінневий фонд	17,1	?	16,2	15,1	14,2	15,6	13,8
7. Фураж для худоби та асекураційний фуражний фонд	10,0	?	10,0	10,9	13,3	13,2	15,8
8. Фонд допомоги	—	—	1,2	1,1	1,0	0,9	1,0
9. Визначено до розподілу на трудодні	26,2	19,5	23,8	23,8	30,9	23,5	22,9
10. Інші витрати	2,9	?	0,2	0,6	1,1	1,4	1,4

З наведеної таблиці помітно, що советсько-московська влада з гуртового збору зернових, забирала від колгоспів лев'ячу частку. Коли ми підсумуємо такі статті витрат, як «здача державі порядком хлібоздачі», «натуроплата МТС» (цей вид оплати ми повинні розглядати теж як один з видів податку державі, бо МТС-и є державні підприємства) і «продаж державним заготівельним організаціям через колгоспну торгівлю», то матимемо таку картину:

	Роки						
	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Здано колгоспами державній владі з гуртового збору зернових у %/о/о	43,2	46,0	44,5	43,1	36,8	44,3	43,1

Як видно з наведеного, великий відсоток від урожаю советсько-московська влада забирає. Але цей відсоток ще збільшується оскільки кожний колгосп мусить «з радістю і добровільно» здати державі зерно додатково понад плян. Про цю сумну радість українського селянина-колгоспника ми довідуємося з советської преси. Отже, відсоток зерна визначений до розподілу на трудодні ще мусить бути зменшений, а відсоток зерна переданий державі збільшений.

Оплату за здане зерно державі колгоспи одержували надзвичайно малу, бо заготівельні лімітні ціни були дуже низькі.

Заготівельні ціни за період 1927-1939 рр. згідно з довідником до хлібозаготівельної кампанії були наступні:

Назва культур	Пересічні заготівельні ціни в рублях і копійках за центнар (100 кгр.) збіжжя, що платила держава:				
	1927-28	1928-29	1933-34	1936	1939
Жито	4,68	5,72	6,33	6,40	6,40
Оз. пшениця	6,85	8,01	8,52	10,50	10,05
Овес	4,25	4,98	5,60	5,40	5,40
Ячмінь	5,41	6,02	6,42	6,15	6,15
Кукурудза	3,87	4,34	5,44	6,00	6,00
Соняшник	7,70	8,07	8,75	15,00	15,00

З наведеного ясно видно, які низькі були заготівельні ціни. Цікаво, що гуртові продажні ціни, які держава сама одержувала за зерно були досить високі: Гуртові продажні ціни в рублях за центнар:

Назва культур	1933 р.
Оз. пшениця	27,75
Жито	22,55
Овес	9,60
Ячмінь	12,85
Кукурудза	19,50
Соняшник	19,00

Отже, продажні ціни були високі а заготівельні низькі. Тому то ми і розглядаємо «постанови» і «продане державі», як один з видів державного податку. Для розподілу на трудодні виділявся порівняно малий відсоток, який, за винятком 1937 р., не доходив до 30 %, а в 1934 р. цей відсоток виносив лише 19,5 %. Тому мусимо визнати, що частка гуртового збору, яку розподіляли між колгоспниками була дуже мала. Розмір відсотка, що поступає до розподілу за окремими областями був різний, так в 1939 році в Харківській області цей відсоток виносив всього 17,8 %. Наведені цифрові дані, взяті зі звітів колгоспів, яскраво свідчать про той жахливий визиск, якого зазнає українське селянство в колгоспах. Такий стан був до війни, а після війни за відомостями, що їх публіковано в періодичній пресі за межами ССРСР, визиск селянства після останньої війни посилювався ще більше. Тепер колосп мусить здавати державі зерно «на добровільних началах» ще додатково понад плян.

Якщо які кредити, хоч і незначні за розміром і видавала советська влада сільському господарству, то це було в перший період колективізації, до часу, так званої, суцільної колективізації, себто до 1929 р. Після 1930 року ніякого кредиту для колгоспів власне не було. Не можна й уважати за надання кредиту колгоспам, коли держава організувавши МТС-и, цим останнім передала сільськогосподарські машини. МТС-и й є сільськогосподарськими державно-капіталістичними підприємствами, які за платню натурою, обслуговували колгоспи. Колгоспи платять МТС-ам за їх працю досить високу ціну і, крім цього, в першу чергу разом з виплатою податку державі. МТС-ам не вільно розпоряджатися одержаним від колгоспів зерном, а за винятком 5 % одержаного зерна мусять здати повністю і без затримки все зерно на пункти «заготзерна».

Як уже зазначалось, платня колгоспів машиново-тракторним станціям за виконану ними роботу в колгоспах була досить висока і що року зростала. У нас є цифрові дані, які характеризують роз-

мір цієї оплати з року в рік, хоча й в відсотковому відношенні, але коли прийняти на віру твердження большевиків, що з року в рік в Советському Союзі урожай збільшується, то оплата МТС-ам наведена у відсотках дає цілком ясну картину. Оплата МТС-ам з боку колгоспів у % до гуртового збору урожаю за роками була наступна:

	р о к и					
	1933	1934	1935	1936	1937	1938
	9,6	10,9	13,1	16,8	15,3	21,4

Наведені числа дають вповні ясну і зрозумілу картину експлуатації українського селянства навіть в цьому. Взагалі треба мати на увазі, що відомості відносно кредиту утаємничені і не підлягають у советів оголошенню. З важкими труднощами нам пощастило здобути деякі відомості, які тут і подаємо. Крім того мусимо зазначити, що питання кредиту розглядаємо лише в колгоспах і зовсім не торкаємось совхозів, бо коли колгоспи хоч якоюсь мірою є ніби недержавними підприємствами, принаймні по ідеї, то совхози є справжніми державно-капіталістичними підприємствами, а тому про кредити в правдивому розумінні тут не може й бути мови.

Перед розглядом цифрового матеріалу, який характеризує кредит по колгоспах і аналізом цього матеріалу коротко схарактеризуємо організаційно-господарський стан колгоспів.

Відомості на 1. X. 1928 року про кількість господарств та населення колгоспів тих округ, що ми маємо тут розібрати, дає нам наступна таблиця:

Округи	Вс. господарств			На 1 об'єднання припадає			На 1 об'єднання припадає		
	В кому- нах	В арт- лях	В това- риствах	В кому- нах	В арт- лях	В това- риствах	В кому- нах	В арт- лях	В това- риствах
Кам'янецька	50	672	3895	12,50	9,92	11,64	34,25	38,43	50,03
Проскурівська	51	1394	2067	12,75	13,94	9,50	46,75	55,60	38,91
Тульчинська	?	624	1881	?	12,33	7,77	?	50,37	33,14
Тилівська		4733			15,17			60,10	
Підлицька		6291			12,00			48,70	

А по тих округах, які ми тут розглядаємо щодо використання наданого їм кредиту було таке забезпечення землею в десятинах:

Округи	На одно об'єднання пере- сечно припадає землі			На одну особу пересечно припадає землі		
	В кому- нах	В арт- лях	В тов. спл. обр. землі	В кому- нах	В арт- лях	В тов. сп. обм. землі
Кам'янець-Под.	87,60	59,95	37,00	2,78	1,58	0,80
Проскурівська	?	77,33	33,85	1,92	1,40	0,87
Тульчинська	?	53,00	42,70	?	1,05	1,28
Тилівська	?	62,02	42,22		0,73	
Підлицька	59,00	54,00	39,00		1,04	

Як видно з наведеної таблиці колгоспи були дрібними щодо забезпечення землею, а з помітне забезпечення у товариствах спіль-

ного обробітку землі Чорноострівського району на Проскурівщині на 1.1. 1928 року було наступне:

Кількість досліджених товариств сп. обр. землі	Пересічно припадає на 1 тов-во десятин землі			
	рілля	садиби	луки	разом
11	32,10	2,70	0,70	35,50

А людність по згаданих 11 товариствах спільного обробітку землі Чорноострівського району за працездатністю розподілюється так:

Пересічно на 1 тов-о осіб	В тому числі							
	працездатних			підлітків	непрацездатних			
	чоловіки	жінки	разом		чоловіки	жінки	діти	разом
46,2	11,1	11,8	22,9	1,5	0,5	0,5	20,8	21,8

На одно товариство пересічно припадає 10,2 господарств. Ці товариства дрібні своєю земельною площею. Кількість землі, яка припадає на одно господарство-члена товариства та на одну особу порівняно з індивідуальними господарствами того ж району і округи така:

Форма господарства	пересічно десятин землі	
	на одно господ.	на одну особу
1. В індивідуальних господарствах Чорноострівського району	3,52	0,71
2. У товариствах спільного обробітку землі Чорноострівського району	3,22	0,76

Пересічно одно господарство досліджуваних нами товариств щодо забезпечення землею майже дорівнює індивідуальним господарствам, а на одну особу землі було трохи більше, як по індивідуальним господарствам.

Забезпечення робочою силою у цих же товариствах така:

Форми господарств	на 100 десятин придатної землі працездатних людей
1. Індивідуальні господарства Чорноострівського району	68,4
2. Товариства спільної обробки землі Чорноострівського району	67,0

Отже, на одного працездатного по досліджуваних 11 товариствах припадає землі більше, як по індивідуальних господарствах того ж району. Забезпечення робочою й продуктивною худобою на 1.1. 1928 р. згаданих колгоспів-товариств спільного обробітку землі порівняно з індивідуальними господарствами того ж району таке:

Форма господарства	пересічно на одно господарство		пересічно на 100 десятин землі	
	коней робочих	корів	коней робочих	корів
1. В індивідуальних господарствах	0,7	0,8	23,8	22,6
2. У товариствах спільної обробки землі	0,1	0,5	3,9	15,8

Товариства спільного обробітку землі навіть порівняно з індивідуальними товариствами того ж району, які теж не могли похвалитись своєю заможністю, були під цим оглядом у гіршому стані.

Але треба мати на увазі, що колгоспи-товариства спільного обробітку землі Чорноострівського району не були особливо бідні. Ці товариства забезпеченням робочою худобою особливо виділялись навіть на всю Проскурівщину, що видно з матеріалів, які подає советська статистика.

На 100 десятин орної землі було робочої худоби (коней):

Округи	В комунах	В артілях	В тов-ах сп. обр. землі	В індивідуальних господарствах
1. Кам'янець-Под.	13,1	14,2	17,4	19,9
2. Проскурівська	9,7	12,7	29,3	31,2
По всіх формах колгоспів				
3. Тульчинська		13,0		18,0
4. Вінницька		19,0		22,0

Колгоспи Чорноострівського району, як бачимо, особливо потребували кредиту для закупівлі робочої худоби. Індивідуальні господарства того ж району забезпеченням землею і людською робочою силою майже дорівнювали товариствам спільного обробітку землі, про що свідчать наведені нами цифри про землезабезпечення, і коли індивідуальні господарства на 100 десятин орної землі мали 23,8 робочих коней, то по товариствах того ж району на ту ж скількість землі було лише 3,9 робочих коней, або коли на одно господарство по індивідуальному секторі припадало 0,7 робочих коней, то на товариства спільного обробітку землі припадало лише 0,1 робочої коняки. Приблизно в такому ж стані були товариства спільного обробітку землі і щодо забезпечення продукційною худобою. Все це говорить за те, що колгоспи про які пишемо, особливо потребували кредиту.

На час обстеження 11 товариств спільного обробітку землі пересічно одно товариство мало мертвого реманенту: культиваторів 9, молотарок 1, віялок 1, сортувалок 1, січкарень 4, борін звичайних дерев'яних з залізними зубами 13, дряпаків 2, плугів 20.

Такий в загальному не зовсім задовільний був організаційно-господарський стан 11 колгоспів-товариств спільного обробітку землі Чорноострівського району.

На одне товариство спільного обробітку землі Чорноострівського району в 1927 році було видано 1005 руб. 97 коп. кредиту. З них було витрачено за призначенням: на закупівлю сільсько-господарського живого й мертвого реманенту та продуктивну худобу — 936 руб. 59 коп., решту — 69 руб. 38 коп. використано за призначенням. У звіті про витрати кредиту є ще розділ »розтрати«, з якого бачимо, що пересічно на одне товариство було 11 руб. 45 коп. розтрат, або 1,1 % всієї суми наданого кредиту одному товариству. Якщо ми розтрату додамо до невикористаного за призначенням сум кредиту, то вони збільшаться до 80 руб. 83 коп., що до виданого кредиту на одне товариство спільного обробітку землі становить 8,03 %.

З наведеного бачимо, що при тому малому розмірі кредиту, яким розпоряджалося товариство спільного обробітку землі досить великий відсоток кредиту не був використаний з вини самого колективного об'єднання. Це були, як уже згадувалось, дрібні товариства, власне, вони були такими по всіх природничих районах України як за розміром землезабезпечення, так і по іншим організа-

ційно-господарським моментам. На одну десятину землі товариств Чорнострівського району пересічно припадало кредиту 28 руб. 28 коп. Ця сума кредиту була мала, та й вона не використана повністю. Власні капітали в утворенні основного капіталу були занадто малі, складали лише 4,04 % кредиту виданого на одне товариство. Крім того слід зазначити, що суми одержаного кредиту витрачались у багатьох випадках не за призначенням. Взагалі треба сказати, що колгоспи всіх трьох форм були бідніші, ніж доволишні індивідуальні господарства, бо український селянин не йшов добровільно до колгоспів, за винятком колишніх наймитів і то під натиском з боку «владі імущих».

Таке не зовсім блискуче становище було в 1927-28 рр. в товариствах спільного обробітку землі. Суми кредиту, як видно з наведеного, були занадто малі, а власні кошти в утворенні основного фонду ще менші, тому суми кредиту мало що могли допомогти товариствам у їх господарстві. Тим більше, що самі колгоспники ставились до своїх товариств не так ретельно, як звичайно господар до свого індивідуального господарства. Це підтверджує наявність у звітах товариств такого розділу, як «розтрати» і витрачання кредиту (понад 7 %) не за призначенням, а на споживчі потреби. Згадувані товариства-колгоспи своєю організацією рільництва мало що відрізнялися від індивідуальних господарств. Принаймні, коли аналізуємо співвідношення посівних культур у товариствах та індивідуальних господарствах, то не знаходимо істотної різниці.

Співвідношення культур у 1927 р. в товариствах спільної обробітки землі та індивідуальних господарствах Чорнострівського району (у %/о/о):

Тип господарств	жито	оз. пшениця	овес	ячмінь	мішанина	просо	бобові	трави довг. літ.	картопля	цук. буряк	інші культури	під паром і толокою
-----------------	------	-------------	------	--------	----------	-------	--------	------------------	----------	------------	---------------	---------------------

1. В індивідуальних господарствах	19	13	17	14	4	1	1,5	2	3,5	4	3	18
2. У госп. сп. оброб. землі	18	15	17	15	3	1	2	3	3	5	2	16

До вад описуваних товариств треба віднести земельну непорядкованість. Вони землю мали в клинах. Окремі ділянки землі лежали на віддалі 4-5 кілометрів. За таких умов заведення раціональної сівозміни неможливе. У громадах Чорнострівського району панувало тоді трипілля з частковим рябопіллям, отже і в описуваних товариствах переважаючою формою було трипілля.

Крім основного капіталу, інших фондів в товариствах не було. Коли виникала потреба в інших фондах, вони поповнялися одnorазовими внесками з боку членів. Амортизація реманенту не переводилася, що викликало труднощі й непорозуміння у розрахун-

ках при вступі й вибутті членів товариства. Беручи все це до уваги можна твердити, що в такому ж організаційно-господарському стані були і колгоспи інших форм. Отже, за такого цілком незадовільного організаційно-господарського стану господарства суми кредиту, до того ще й малі, не могли дати найменшого економічного ефекту в позитивний бік.

Тепер простежимо за ролею кредиту у колгоспах Кам'янець-Подільської округи. Передусім треба сказати, що колгоспи Кам'яниччини були дрібні щодо землезабезпечення. Кам'янець-Подільщина належить до Правобережжя, що завдяки густішому населенню гірше було забезпечене землею ніж інші райони України, а Кам'янець-Подільська округа і інші округи Поділля мали ще менше землезабезпечення. Робочої худоби колгоспи мали ще менше ніж індивідуальні господарства того ж району, хоч землезабезпечення колгоспів порівняно до індивідуальних господарств було кращим. З поданих вище даних знаємо, що на одну особу припадало землі в гектарах: у комунах — 2,78, в артілях 1,58, у товариствах 0,80, а в індивідуальних господарствах 0,70. Одночасно з тим колгоспи Кам'яниччини були в гіршому стані щодо забезпечення кінською тягловою силою ніж індивідуальні господарства тієї ж округи, що видно було з цифрового матеріалу, який ми наводили раніш. Іншої тяглової сили крім коней колгоспи не мали. Вважати ж, що колгоспи за рахунок більш раціонального використання коней були краще забезпечені тягловою силою не приходитьсь, бо навіть індивідуальні господарства, які в меншій мірі були забезпечені землею, а краще кіньми теж відчували недостачу робочих коней навесні та восени. В гарячий господарський час два господарі спрягались, щоб мати одну пару коней. Крім того треба пам'ятати, що колгоспні коні під оглядом придатності до праці, були в гіршому стані ніж коні індивідуальних господарств. Отже, колгоспи Кам'яниччини потребували кредиту і на придбання робочої худоби, не кажучи про те, що їм кредити були потрібні на купівлю продуктивної худоби та мертвого реманенту.

Кредитування колгоспів Кам'яниччини показує наступна таблиця (в рублях):

Форми колгоспів	роки	Пересічно припадає кредиту рублів на одно об'єднання	Пересічно припадає кредиту рублів на одну десятину організації
комуни	1925	883,33	14,12
	1926	709,00	12,00
	1927	1030,00	17,45
сіль.-госп. артілі	1925	581,88	13,60
	1926	916,00	21,44
	1927	1220,47	28,44
товариства спіл. обробітку землі	1925	746,59	23,20
	1927	789,15	24,50

З наведених чисел видно, що суми кредиту по всіх формах колгоспів були дуже малі, коли прийняти на увагу конечну потребу в придбанні живого й мертвого реманенту, не кажучи вже про по-

ліпшення через штучні добрива самої ріллі та інші сільсько-господарські міроприємства. На одну десятину орної землі кредиту припадало дуже мало. Треба мати ще на увазі, що роки, які ми розглядаємо, це були ті часи, коли московсько-советська окупаційна влада ще до деякої міри, так би мовити, кокетувала з українським селом. Бажаючи прихилити на свій бік симпатії українського села і посилено пропагуючи когоспи, особливо сільсько-господарські комуні, уряд надавав їм допомогу кредитом, щоб цим до деякої міри поліпшити їх стан, як з боку організаційного, так і по наслідках господарювання і таким чином довести селянім «перезаги» колективного господарювання а цих переваг когоспи так і не виявили.

Одержані кредити колгоспи Кам'янецьчини витрачали готовним чином на поповнення основного капіталу, робочої худоби і сільсько-господарського реманенту.

На ці потреби в різних формах колгоспів було витрачено в 0/0/0:

Форми об'єднань	роки	худоба робоча	с. госп. машин	трактор	Разом
комуни	1926	40,0	43,1	-	83,1
	1927	29,2	38,9	-	64,8
сіль. госп. артілі . . .	1925	17,6	19,1	-	36,7
	1926	38,1	25,2	-	57,3
	1927	23,8	17,9	7,7	49,4
тов. сп. обр. землі . . .	1926	56,0	44,0	-	100,0
	1927	41,9	52,5	-	94,4

Аналізуючи подані числа можна сказати, що в комунах та артілях малий відсоток з одержаного кредиту було використано на придбання робочої худоби і сільсько-господарських машин. Між тим колгоспи дуже гостро відчували нестачу реманенту. Справа в тім, що серед господарств, які об'єдналися в комуни багато перед тим зовсім не мали сільсько-господарського знаряддя. Таких господарств, колишніх наймитів було 11,63 %. 81,40 % господарств, які увійшли до комуни мали незначну кількість сільсько-господарського реманенту, бо це були переважно незаможники, 1,15 % робітників і 3,49 % інтелігентів, які входили до складу комуни також не маючи ніякого сільсько-господарського реманенту. В артілях 36,50 % членів до свого вступу до колгоспу не мали ніякого сільсько-господарського реманенту, бо це були в минулому наймити. Решта членів артілі мали малу кількість реманенту. У товариствах спільної обробітки землі відсоток господарств, які не мали зовсім ніякого сільсько-господарського реманенту до вступу в товариство, становив 14,40 %, а господарств з незначною кількістю реманенту було 75 %. Отже, колгоспи Кам'янець-Подільської округи об'єднували безінвентарні або малоінвентарні господарства, найбільшні прошарки селянства. Взагалі Кам'янецьчина була в цілому недостатньо забезпечена сільсько-господарськими машинами. За даними Кам'янецького округового статистичного бюро відсоток господарів в окрузі, що в 1927 році користувався для обробітки землі власним сільсько-господарським реманентом був наступний:

Вид господарства	власним реманентом	найманим реманентом	супругою	машин. способом	разом
В індивідуальних господарствах	26,18	50,81	17,88	5,13	100 %

Як видно з наведених чисел, індивідуальні господарства Кам'янецьчини взагалі були бідні на власний сільсько-господарський реманент, а господарства, які вступили до колгоспів мали ще менше власного сільсько-господарського реманенту, оскільки незаможницькі господарства по окрузі з засівною площею від 1,60 до 2,09 десятин землі мали власного сільсько-господарського реманенту лише на 9,83 %, а наймити на 71,81 %. Коли ж узяти під увагу відсоток господарств бувших наймитів та інших безінвентарних господарств, що вступили до колгоспів, то стане ясною картина наскільки бідні були на реманенти колгоспи Кам'янецьчини.

На 100 господарств Кам'янець-Подільської округи була така кількість реманенту:

Форми господарства	Засівні групи по інд. господ.	плугів різних	драпаків і культиваторів	борін	віялок
Індивідуальні господарства по даних Кам'янець-Подільського окружного статистичного бюро за 1927 рік	0,00 — 0,09 0,10 — 0,59 0,60 — 1,09 1,10 — 1,59 1,60 — 2,09 2,10 — 3,09 3,10 — 4,09 4,10 — 5,09 5,10 — 6,09 6,10 — 7,09	1,9 1,9 5,6 9,7 18,5 40,1 66,0 80,4 89,5 90,1	0,8 — 0,8 1,7 3,9 8,5 16,7 24,8 34,6 38,5	2,3 3,3 6,1 16,8 33,8 69,5 118,2 153,4 175,9 177,7	0,4 — 0,3 0,2 0,4 1,3 3,6 8,9 15,6 19,6
Колгоспи Кам'янець-Под. округи на 1. VI. 1928 р.					
Комуни: Пересічно орної землі в десятинах на одно господарство	4,80	44	64	98	12
Артілі: Пересічно припадає орної землі в десятинах на 1 господарство	4,20	30	15	55,3	9
Товариства спіль. обр. землі: Пересічно орної землі в десятинах на 1 господарство	2,14	18	4	14,5	1,4

Розглядаючи наведену таблицю забезпечення господарств сільсько-господарським реманентом, ми бачимо, що колгоспи, а особливо такі форми, як товариства спільної обробітки землі і артілі,

а почасти й комуни потребували кредиту на придбання сільсько-господарського реманенту, між тим з тих невеликих сум кредиту, які вони одержали на реманент, витрачено незначний відсоток. У цьому винні не колгоспи, бо гроші їм були потрібні на інші теж важливі господарські цілі. Вина в цьому падає цілком на державну владу.

Вивчаючи кредит у колгоспах Кам'янецьчини, ми не бачили використання його на поліпшення ріллі через набуття штучних угноєнь, а врешті суми кредиту були такі малі, що годі було й думати про якісь поліпшення ріллі. Тому немає нічого дивного, що урожайність багатьох культур у колгоспах була нижча ніж в індивідуальних господарствах. Урожайність по різних культурах з однієї десятини на Кам'янецьчині в пудах (16,16 кг) показує наступна таблиця:

Назви культур	За даними окр. експед. комісії		за даними спеціального обстеження					
	в індивідуальних господар.		у комунах		у артільях		у товариствах спільного обр. землі	
роки	1926	1927	1926	1927	1926	1927	1926	1927
жито	50	62	39,6	50,15	?	?	55,0	42,8
оз. пшениця	60	65	54,5	?	?	?	40,0	60,6
овес	49	50	42,0	50,5	50,7	?	—	48,0
просо	50	52	—	—	43,8	—	?	?
мішанка (овес і ви- ка, або ячмінь + ви- ка + сочевиця).	58	47	—	—	39,9	46,8	?	37,8

Наведені цифри цілком підтверджують нами висловлене. Колгоспи були безсилі самотужки піднести своє господарство, а щодо раціоналізації рільництва вони стояли навіть нижче індивідуальних господарств.

Колгоспи Кам'янецьчини, а зокрема артіль і комуни, чималу частину кредиту (артілі навіть до 50 %) витрачали на будівлі. Взагалі треба сказати, що будівлі в капіталах колгоспу становили і становлять порівняно велику суму.

Для ілюстрації наводимо дані про загальну вартість усього майна колгоспів, які вираховані Наркомземом УССР на 1.X. 1926 року по 55 колгоспах:

Райони	Загальна вартість усього майна		вартість на 1 десятину		
	пересічно на колгосп	на одну де- сятину землі	будів- ель	рема- ненту	худоби
1. Житомирський	7440	106	55,1	14,8	14,7
2. Проскурівський	3400	68,8	30,9	11,7	10,3
3. Прилуцький	12800	177,8	83,6	40,9	19,6
4. Харківський	700	200,6	82,5	36,2	21,0
5. Полтавський	10100	185,3	98,0	33,4	22,0
6. Кременчуцький	6700	116,8	45,3	27,7	19,7
7. Мелітопільський	13300	68,1	12,4	17,0	13,0
8. Херсонський	69,60	52,8	18,1	16,4	9,1

З поданого матеріялу видно, що вартість будівель колгоспу становила велику частину їх капіталу. У всякому разі, вартість колгоспних будівель, що припадала на одну десятину перевищувала 50 %. А ми знаємо, що кошти вкладені в будівництво, а особливо в житлове, не дають продукції, а лише допомагають основним галузям господарства в одержанні продукції. Отже, ці кошти в сільському господарстві треба розглядати як мертвий капітал. Через те слід по можливості уникати великих та непродукційних витрат на будівництво, а особливо житлове. В даному випадку колгоспи одержавши малі суми кредиту, великий відсоток цих сум витратили на будівництво.

Будівництво в колгоспах Кам'янецьчини, як і інших округах, здійснювалося коштом довготермінового кредиту, при чому на господарські будівлі призначувано більше, ніж на житлові. Це видно з наступних числових даних:

Призначення кредиту	Сума	
	Видано у 1927-28 рр.	Заплановано на 1928-29 рр.
1. Житлові будівлі	30,000	74,500
2. Господарські будівлі . .	50,000	126,775

Якщо кредит призначений на будівництво, поділити між окремими колгоспами, то на кожний колгосп припадає його дуже мало. Але збільшити кредиту на будівництво колгоспних будівель теж не можна було, бо колгоспи не витримали б кредитового тягару. Вираховано, що можна витратити на будівництво не більше 30 руб. на одну десятину, крім того, щороку на ремонт будівлі треба витратити 3-4 рублі від кожної сотні вартости будівель. Це треба мати на увазі. Приклад: коли одна комуна має 84 десятини землі, то на нове будівництво і капітальний ремонт можна витратити: $84 \times 30 = 2,520$ руб. Такій комуні на капітальний ремонт будівель і добудовання можна було видати кредиту не більше трьох тисяч руб. і тоді, якщо всі 84 десятини будуть в обробці, бо інакше господарство комуни не витримає такого кредиту. Але комуна, маючи продуктивно землі лише 73 десятини, одержала будівельного кредиту в сумі 5,500 руб.. Комуна зробила ще перевитрати й не закінчивши свого будівництва, вимагала ще 2,500 руб. кредиту. Тут маємо таке явище, що звичайно звуть закредитованням, тобто дано кредиту більше, ніж господарство може витримати. В цьому не можна обвинувачувати колгосп, а скоріше того, хто визначив таку суму кредиту на будівництво. Треба мати ще на увазі, що по тій же самій комуні щороку потрібно буде робити витрати на ремонт, що теж ще збільшить суму кредиту.

Незадовільно стояла справа з кредитом і на щорічний ремонт колгоспних будівель; як ми уже говорили, щороку потрібно було на ремонт 3-4 руб. на кожну сотню вартости будівель. Наприклад, коли колгоспні будівлі коштують 15,000 руб., то щороку треба витратити на ремонт їх: $150 \text{ сотень} \times 3,50 = 525$ руб. Сума дуже велика на ту кількість землі, яку має комуна, а особливо, коли брати під увагу тільки продуктивну землю. В цьому відношенні колгоспи — гадаємо, що це відноситься до колгоспів усієї України —

перебували в дуже невідповідному, а навіть прикрому становищі. Чим же пояснити таку невідповідальність вартости витрат на будівництво по колгоспах до того розрахунку, який ми вище дали? Річ у тому, що комуні одержали колишні поміщицькі садиби, а вони з їх будівлями були розраховані на далеко більшу кількість землі, ніж мала пересічна коммуна. Так садиба комуни, яку ми вище описували, до революції мала землі 1,100 десятин, а коммуна на тій же садибі мала всього 84 десятин землі. От в цьому й вся справа. Отже, будівлі колгоспів, які організовано в колишніх маєтках мало, або й зовсім не були пристосовані до плану господарства колгоспу.

Де був вихід з цього скрутного положення, адже ж треба було провадити будівництво й ремонт? Так, але поволі і пристосовуючись до умов свого господарства. Розумний господар не візьме кредиту більше, ніж витрачає його господарство. А цю засаду було порушено в згаданій комуні Кам'янецької округи. Витрати кредиту на будівлі, як господарські, так і житлові по колгоспах були надмірно великі і для колгоспів це було справжньою ахілесовою п'ятою. А взагалі сума кредиту, полишаючи будівництво, була анекдотично мала.

Спинимось ще на участі кредиту у відношенні капіталів живого й мертвого в 1928-29 роках по колгоспах Могилівської і Тульчинської округ. З матеріалів відповідних окрколгоспсекцій видно, що постачання колгоспам робочої худоби здійснювалося коштом довготермінового кредиту на 91,44 %, так само і продуктивну худобу, як корови, поповнювали колгоспи за допомогою довготермінового кредиту на 64,71 %.

Репродуктивні поповнювали колгоспи з коштів довготермінового кредиту на всі 100 %.

Закладання нових садів та виноградників проводилось на 100 % коштом довготривалого кредиту.

Отже, як видно з наведеного, великий відсоток відновлення капіталів у колгоспах ішов коштом тільки сум, одержаних від кредиту, а самий розмір кредиту був дуже малий.

У 1927-28 рр., на одну десятину землі в Могилівській окрузі припадало 25 рублів кредиту, а в Тульчинській — 23,7 руб. Колгоспи Тульчинської і Могилівської округ, як свідчать дані, наведені раніше, дрібні. У Могилівській окрузі на одну особу було землі 0,73 десятини, а в Тульчинській трохи більше одної десятини. Тягловою робочою силою колгоспи згаданих округ були забезпечені гірше, ніж індивідуальні господарства. Тому то цілком природним явищем є, що згадувані колгоспи мусили поповнювати недостатню робочу кінську силу майже на 100 % коштом кредиту. Тульчинська і Могилівська округи є районом високо інтенсивної галузі сільськогосподарства, садівництва і виноградарства. Було б великим гріхом перед природою і сільським господарством України занехати цю дуже цінну галузь сільського господарства. У роки революції зруйновано дощенту сади й виноградні плянтації в поміщицьких маєтках. Знищені сади й виноградники в спадщину дістали колгоспи. Вкладені кошти в цю галузь сторицею себе оплачують, але для цього бодай на початку потрібні кошти і досить значні, які у вигляді кредиту могла дати лише держава. Але держава до смішного видавала дрібні суми кредиту, з якими не можна було почи-

нати відновлення садів та виноградників. Через те так і не відновлені і на сьогодні виноградні плянтації в колгоспах українського майже субтропічного Поділля.

У цих двох округах кредит був незначний, а значить не міг дати у господарстві колгоспів потрібних позитивних наслідків. Усі колгоспи були кволі, урожайність, як ми вже демонстрували, була вбога, скотарство стояло на дуже низькому рівні.

З матеріалів про кредитування колгоспів округ, що лежали на Правобережжі, ми довідалися про малий розмір кредиту. А що в советській Україні економічні умови для колгоспів більш-менш однакові, то ми сміливо можемо сказати, що аналогічний стан кредитування був і в колгоспах інших округ усієї Наддніпрянщини.

Але, не зважаючи на малий кредит, що його уряд надавав колгоспам, це були для колгоспів ще так звані золоті роки. Пізніше, після суцільної колективізації, коли селянин примушений був «добровільно» вступати до колгоспу, кредитування зовсім було припинено.

Зі звітів колгоспів за ряд років видно, що існувала насінна позика. При розподілі гуртового збору зернових у колгоспах УССР призначувало певний відсоток на зворот насінних позик. Повернення насінної позики у 0/0/0 до всього гуртового збору врожаю за роками:

1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
0,6	1,3	3,9	5,0	1,6	0,5	0,9

Але ж ці позики видавано з того самого зерна, що було передано державі цими ж колгоспами, отже, асекураційний фонд існував не при колгоспі, а був централізований і його, власне кажучи, не можна розглядати як кредит. Всі витрати на поповнення основного капіталу колгоспи тепер мусіли провадити власним коштом.

За постановою так званого уряду УССР та ЦК КП(б)У в 1947 році ліквідовано «Державний страховий фонд», з якого видавали насінні позики. У постанові сказано, що у майбутньому колгоспи мусять покривати свої запотребування з власних насінєвих резервів. З цих же запасів мають постачати насіння і для нових засівних площ, які згідно нового п'ятирічного плану, повинні щороку збільшуватися. Тією ж постановою передано державний сортовий фонд міністерству заготівель, яке видаватиме сортове насіння в обмін за звичайне зерно, а не в позику, як це було досі. Кожний колгосп мусить за цією постановою утворити окремий резервний фонд засівного насіння, як залізний фонд колгоспу.

Для фінансування різних потреб у колгоспі: придбання племінного репродуктора, організування птахофarms, тощо, кожний колгосп мусить утворити з гуртового збору зерна, очевидно «добровільно», спеціальні фонди особливого призначення. Постанови про це переводились на загальних зборах. Інших джерел, з яких колгоспи могли б добувати кредити на сьогодні не існує.

Колгоспи в Україні під московсько-советським окупантом залишені на свої власні сили і борсаються як утопленики, але допомоги ні звідки не мають. Не дивно, що поминаючи інші причини, оплата трудодня в колгоспах низька, не більш 2,5 кілограма зерна за кращих років, а були роки, коли оплата дорівнювала 0,2-0,5 кілограма за трудодень.

Колгоспи мають багато робочих рук, особливо в зимі, і їх можна б було використати, особливо в хатній промисловості, що є колючальним джерелом продукційних сил нашого селянства. За статистичними даними (подаю з праці «Хатня промисловість України» інж. О. Моргуна) в 1925 р. визначено, що пересічна вартість різних продукцій хатніх промислів у харчах, одежі і взутті становила на одне сільське господарство не менше 350 руб. Отже, помноживши кількість селянських господарств Наддніпрянської України, 4 мільйонів на 350, вартість річної продукції хатніх промислів дорівнюватиме 1,400 мільйонам рублів. А коли б до цього додати продукцію таких хатніх промислів як стельмашний, теслярський, ткацький, тощо, то можна припускати, що загальна вартість виробів хатніх промислів подвоїться. Цілком справедливо зазначає автор цитованої праці, що хатні промисли, є невичерпаним джерелом продукційних сил України. Але крім інших причин розвиток хатніх промислів обумовляється браком кредиту. Крім цього москалі всяку ініціативу нищать і то найдосконалішим способом. Усі мусять бути зведені під один рівень, хоча існує заможна кляса советської буржуазії, яка боїться, щоб низи матеріяльно не піднялися і не усвідомили «чиїх батьків вони діти».

Висновок

Сільське господарство України щодо забезпечення одержання кредитів на господарські потреби є в абсолютно незадовільному стані. Суми кредиту надавані колгоспам за першого періоду колективізації, тобто до 1930 року, були незначні розміром, а тому не мали господарського ефекту. Після 1930 року, коли українських селян примусово загнали до колгоспів, взагалі припинилося кредитування. У наступні роки існувала так зв. насінна позика. Вона була незначного розміру, бо, як бачимо, у звітах колгоспів, відсоток насінної позики до всього гуртового збору урожаю у 1938 і 1939 роках не доходив навіть до 1 %. Насінню позику видавали з того зерна, що його здавали державні колгоспи. Цей асекураційний фонд був централізований і взагалі його не можна розглядати як кредитний фонд.

Постановою так званого уряду УССР та ЦК КП(б)У в 1947 році зліквідовано «Державний страховий фонд».

На покриття різних потреб у колгоспі, як от: придбання реманенту, утворено, очевидно, що «добровільно», спеціальні фонди особливого призначення з відраховання з гуртового збору урожаю.

Взагалі московсько-советська влада щодо українського села керується засадою: взяти все, що тільки можна, а натомість замість кредиту дати колгоспам «переходовий» червоний прапор, а селянинові-колгоспникамів звання «советського героя», або медаль. Але всі ці нагороди не мають ніякого господарського значення і не можуть сільському господарству замінити потрібні для нього кредити. Отже, за такого жахливого визиску сільського господарства України, не може бути і мови не тільки про відтворення, а навіть про звичайну амортизацію основного капіталу. Тому, цілком природне явище, що сільське господарство України деградується, а український селянин навперизується.

ЛІТЕРАТУРА, КРИТИКА, РЕЦЕНЗІЇ

М. Орест

К И Є В У

Твого я не чую гомону,
О місто величне мое, —
Лише в ароматі спомину
Серце потіху г'є.

Ти послане нам і позначене
Дотиком вишніх крил;
Був перший твій камінь освячений
Любов'ю надземних сил.

Дар безліччі весен і осеней
Ще приймеш, як вічності син,
Ще ранок, живий і росяний,
Відродження — прийде він!

Пронизана світлами білими
Щастя твого далечінь.
Присниться мені, спочилому
По втомі земній. Амінь.

О. Лубська

ПЕРЕДРІЗДВ'ЯНЕ

Спалахнув лебединими крилами день.
Самота. Приторк холоду. Тиша.
Білотінню печаль у заобрій іде,
Сіє цвіт піднебесних рай-вишень.
Срібну ніжності нитку хвилини прядуть,
Тчуть полотна, левадами стелють.
Ой, кому ж це трояндами білими путь
У розорану горем пустелю?
Прийде Син, прийде Бог в синій вечора млі
Заповітом Господньої мови,
Прийде Правда чоло оновити землі
Золотим ореолом Любови.
Пливе в синь лебединою хмаркою день,
Простір пиршає, глибшає тиша.
Білотінню печаль у заобрій іде,
Сіє цвіт піднебесних рай-вишень.

Олена Теліга

ВЕЧІРНЯ ПІСНЯ

За вікнами день холоде,
У вікнах — перші вогні...
Замкни у моїх долонях
Ненавість свою і гнів!
Зложи на мої коліна
Каміння жорстоких днів,
І срібло свого полину
Мені поклади до ніг.
Щоб легке, розкинуте серце
Співало, як вільний птах,
Щоб ти, найміцніший, сперен,
Спочив на моїх устах.
А я поцлунок теплим,
М'яким, мов дитячий сміх,

Згапу полум'яне пекло
В очах і думках твоїх.
Та завтра, коли простори
Проріже перша сурма, —
В задимлений, чорний морок
Зберу я тебе сама.
Не візьмеш плачу з собою —
Я плакати буду пізніш!
Тобі ж подарую зброю:
Цілунок гострий, як ніж.
Щоб мав ти в залізнім свисті
Для крику і для мовчань —
Уста ріпучі, як вистріл,
Тверді, як лезо меча.

Вірка

Новеля «Вірка» — це передрук підпільного видання в Україні. Оригінал: брошушка формату 14 x 10, ст. 13. Надруковано в друкарні ОУН ім. Ольги Басараб у лютому 1951 р.

Легкі півсанки тихо ковзять по заметеній снігом дорозі. В нічний п'ятьмі чути лише скрип їх полозів та віддих коня, що пробиває грудьми туманну морозну імлу. Але Вірка, тримаючи міцно в руці віжки, вся перетворилася в слух. До болю напружує очі, охоплює зором кожну снігову кучугуру, кожну заглибину, дерево, рівчак. Січневий вітер шарпає одержу, колючим снігом сипле в лице. А Вірці не холодно — зсунула з голови хустку, щоб краще було чути. Шарпає вітер білясте волосся, огортає неспокійну голову, в якій панує лише одна настирлива думка: «Коли б скоріше дістатись на місце! . . . Коли б якнайкраще виконати завдання!».

Йї вісімнадцять років, вона так любить життя! . . . Хто ж у її роки не любить його?! Любить його і Вірка. Але чи можна його любити таким, яким вона його мала дотепер? Чи ж бачила вона справжнє життя — радісне, щасливе вільне? Ні! Родилась і виросла вона ось у цій Янишівці, що спить тепер, занесена снігом в долині. Степовий вітер Ставищанщини (південна Київщина) пестив і ростив її, гартував своїм дужим крилом. Під його подихом Вірка мужніла, він смалив її руки, лице. Перед очима розстелялася рівнинна далеч степу. Де-не-де виднілись високі могили. Тепер Вірка знає — там спочивають останки її предків — козаків, що своєю кров'ю і кистями устелили шлях до волі України. Він вабив її, звав до себе, огортав жаждою життя, пригод. А дома з усіх кутків голодними очима дивилися на неї злидні. Вони визирали з кожної, тепер убогої, хати її Янишівки, Гострої Могили, Чупири — і всіх доколишніх сіл. Чому ж це так? — нераз думала дівчина. Чому багатий чорноземний степ Ставищанщини не міг вигодувати її населення? Хіба були все неврожаї? — Ні! Вірка щороку сама бачила, як гори золотої пшениці, жита, гречки, ячменю і іншого збіжжя прямо з колгоспного току відправлялося на «Заготзерно» в Ставище та Білу Церкву. А мати та батько за ціле літо праці восени приносили додому таку мізерну пайку, що ледве вистачало дотягнути до весни. І Вірка росла — голодна, обідрана, овіяна степовим вітром. Вчилася в школі. З кожним роком все більше довідувалася незнаних їй досі таємниць природи, науки, але — ніде не довідалася, ні з одної книжки таємниць, які розкрили б причину вбогости і нужди в її хаті, причину вбогости і нужди цілого українського народу на його багатій урожайній землі.

Стискала в руках міцно віжки . . . Батіг час від часу тонким свистом прорізував повітря. Очі дівчини іскрилися від запалу, щоки палали рум'янцем здоров'я. Лети, коню, лети чимскоріше! Тепер вона — Вірка — знає причину злиднів, причину голоду, причину недолі українців! Вона — ця причина — така звичайна і зрозуміла тепер — Україна в большевицькій неволі. Це в Москву має від-

правлятися українська пшениця, а повинна залишитися тут, між людьми, в Україні! Вона повинна ростити заможність українського народу, народу, що своєю працею і потом виплекав цю пшеницю, вона повинна скріплювати міць української самостійної держави, а не збагачувати імперіялістичне черево цілої зграї сталінських опричників. Вірка знає тепер про це. Знає вона також, що лише настирливою і завзятою боротьбою можна здобути своєму народові краще життя, здобути власну державу. Вірка ще сьогодні захлистується щасливим почуттям з того дня і години, коли вона стрінулася з тими людьми і цією Організацією, яка бореться, власне, за таку державу, в якій буде вільним, ситим і щасливим кожний громадянин. Вона розуміє, що боротися повинен кожний українець і українка. Вона щаслива тим, що й вона може доложити свого труду до будови так бажаного всіми храму волі.

Тому так і гонить Вірка коня, тому так уважно наслухує, так пильно вдивляється в нічну пільму. Невимовна гордість б'є з кожної риси її юної постаті. Так, вона горда! Горда тим, що стала на шлях революційної національно-визвольної боротьби за краще майбутнє українського народу. Горда з покладеного на неї сьогодні завдання. Нічна пільма і посмак небезпеки, ризику, почуття, що служить великій і святій справі прямо насолоджує її.

Там у соломі півсанок, в німій мовчанці причаїлась її найбільша гордість — скринька з набоями і холодна сталь кулемета. Це перший дарунок, який вона везе українським повстанцям. Вона уявляє цього кулемета в руках воїнів, вона благословляє кожну кулю, яка вилетить з кулемета в груди ката українського народу, в груди тим, що стільки вимордували її братів.

Багато чула дівчина розмов про бої Української Повстанчої Армії (УПА) на Поліссі, Волині, Галичині. Рвалася думкою туди, у вир боротьби. І ось тепер невимовна гордість опановує її душу — у них на Ставищанщині, цьому рівнинному південному закутку степової Київщини, також є повстанці! І саме їй доручено доставити той перший бойовий дарунок з цього терену.

Якийсь неспокій тріпав усім її еством у ту хвилину, коли вирішувалася справа, хто має доставити кулемет повстанцям.

— Я! Доручить це мені! — вирвалось мимоволі з хвилюючих дівочих грудей. І полилися слова: це вона знає, мовляв, тут найкраще кожну стежку, кожний крок, кожну балку, могилу, рівчак. Їх вона сходила ще своїми босими ногами, їх вона своїми очима оглядала в кожну пору року, погоду. Вона так, якби ще з дитинства приготувлялась до виконання сьогоднішнього обов'язку. Тепер її думка літає над цими ярами, потоками, зазирає в кожну заглибину, підіймається на кожний горбок...

— А чи справишся? Шлях небезпечний.

Так, вона справиться... Вона не боїться небезпеки. Вона буде уважна і вибере таку дорогу, що нікого на своєму шляху не стріне.

— А коли німці зловлять? Приведеш до повстанців?

О, ні! Ніколи! Вона певна себе!...

З яким хвилюванням чекала доручення! І їй повірили, доручили.

З нею їхав ще один молодий хлопець — здається з села Гребінка, коло Білої Церкви, але вся важливість завдання була покладена на Вірку, як теренову.

Ліворуч лишилось село Гостра Могила. За ним підіймався серед степу вал насипу козацьких укріплень, — сліди і свідки славної нашої минувшини, яких і сотні років не могли затерти, зруйнувати ані на землі, ані в пам'яті українського народу. Як велич минулого, підноситься цей вал серед степу, неначе говорить про січу, яка колись в цьому місці відбувалася. Вірці пригадалися слова Шевченка, які він вкладає в уста поляглого козака:

»Дивися, дитино!
Усі ці могили, усі отакі!
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго.
У них воля спить.
Лягла вона славно,
Лягла вона вкупі з нами, козаками,
Бачиш, як лежить —
Неначе сповита!
Тут пана немає:
Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли;
Усі ми і встанем...«

Ось і встають, — думає Вірка. Встає нове козацтво — українські повстанці. Здається, що ніколи Вірка не відчувала такої близькості і спільності ідеалів, за які боролись колись наші предки і за які боремося ми. І понеслись роєм думки...

Кінь утомився. Важко сопе. Копита грузнуть у рихлому снігу. Вірка уважно наслухує. Але чи почуєш щось серед цієї снігової віхоли, що піднялась навколо?! Десь там за горбком має бути село Потіївка... І раптом несамовите:

— Гальт! — струснуло повітрям.

Шарпнула віжки, вдарила з розмаху батою... та сани не рушили з місця — чийсь дужі руки тримали коня, а декілька пар з нічної пітьми простягнулось до неї. Холодна сталь зброї торкнулася потилиці, виска, грудей. Чуже шваркотання долетіло до вух, а разом з тим блискавкою промайнуло в думці: «Німці!». Рванулась вбік — і знову наїжений холод сталевих смерті вп'явся в неї. Нахилилась вперед — намерзла цівка торкнулась чола... Гадючі руки впились у тіло, до болю скручували мотузками. А далі удар чимось важким по голові відібрав притомність.

Те саме сталося і з її товаришем подорожі. Вони попали в засідку. Ворог, користаючись з нічної пітьми і снігової, скочив обидвом до горла.

І Вірка отямилася щойно від струї холодної води, що облила її голову. Війнуло хатнім теплом. Перше, що кинулося їй у вічі — це німець з квартою води, нахилений до неї. У голові шуміло. Чувся біль в потилиці. Терпили руки, скручені назад. Палила спрага, але владним рухом голови з погордою відвернулася від кварти з водою і сіла. Находилась у незнайомій селянській хаті. Соняшний зимовий ранок заглядав у вікно. За столом, заложивши ногу на ногу, сидів німецький офіцер. Нервові дрижання уст і безнастанне барабанення пальцями по столі виявляло його нервування. Перед ним, зі скрученими назад руками стояв той юнак, що їхав з Віркою. Був, напевно, її ровесником. В хаті, крім офіцера, було ще чотирьох німців.

— Партизан?! Ду, швайне райн! Кажі, где партизан? — запінено ревів німака ламаною московською мовою.

Юнак мовчав. Пасмо закривавленого волосся спадало на його чоло. Свіжий струмок крові на щоці, заплямлена сорочка свідчила про методи німецького допиту, які переніс на собі юнак.

— Растреляю! — верещав німець.

Легка усмішка погорди пробігла по блідих устах молодого революціонера, засвітилася в упертих очах. Німець схопився — шал люті опанував його. Рукояткою пістоля бив по голові, по грудях, плечах. Потім схватив шомпол, що лежав на лаві. Шомпол впи-
вався в тіло, рвав одержу, крізь яку виднілися криваві рубці. Але жодний стогін не вирвався з юних уст представника молодого українського покоління.

Віра, здержуючи віддих, ловила поглядом і слухом кожний рух, кожний відгомін катування. Не думала про те, що за хвилину і її чекає те саме.

»А що, як не витримає він? . . . А що, як зрадить? . . . Як видасть повстанців?! . . .« — неспокійно хвилювала думка. З суворістю дивилася в це понівечене, скатоване юне лице. Було спокійне. Лише часами від нестерпного болю хвилева судорога перекинулася його. Ось, повернув голову і глянув вбік Віри. Їхні погляди зустрілися. О, тепер Віра певна за нього! Він не зрадить! Ніякі тортури не вирвуть з його уст жодного слова! В його погляді не було страху. Навпаки — в ньому світився тріумф перемоги. »Тебе чекає це саме, — немов говорили його очі, — держися і вийдеш також переможцем . . .«. Краплі крові спливали з розсіченого чола і всякали в земляну долівку . . . На печі тихо охкала і янчала плачем старенька бабуса — господиня хати.

Віра підзелася з підлоги, стала на рівні ноги. Повільно почала наближатися до столу. Піднесена вгору рука німця з шомполом застигла в повітрі. А Віра наближалася — спокійна і зрівноважена. Незламна рішучість світилася в пильних розумних синіх очах. Її не кликали ще — вона йшла сама. Знала, що за хвилину покличуть . . . В кімнаті запанувала тишина . . . Присутні кати зі здивуванням дивилися на дівчину, що йшла назустріч тортурам. З виразу її обличчя було видно, що не йде з проханням милосердя, ласки, покори. Скатований юнак ловив її погляд — так, вона не зрадить! Старенька бабуса також застигла зі здивування, і на хвилину сльози перестали бігти з її старечих очей.

Віра вже підійшла до самого столу. Лише тепер зауважила на лаві кулемета і скриньку з набоями. Їх же чекають десь повстанці . . . Біль розпуки стиснув хвилюю її серце — вона не виконала завдання . . .

— Партизан?! — отямившись, закричав катюга.

Дівчина випросталася. Сміливо глянула у вічі ворогові.

— Так, німаку, партизан! — відповіла гордо, — але знай, що не большевицький, ні! А український партизан-повстанець!

— А где партизан вшітко? — знову запитав німець.

— Хочеш знати, де партизани? — і перед очима дівчини вирости дужі постаті українських повстанців. Вона уявляла, як у занесеному снігом лісі вони чекають кулемета. Лише година їзди розділяє їх . . .

— Де партизани? Скрізь! У кожній українській хаті. В кожному українському серці горить ненависть до вас, зайді, і до всіх, хто хоче відібрати нашу землю, нашу волю, нашу незалежність! Вся Україна — партизани і одночасно могила для вас...

Німець розумів. Занадто добре розумів він слова дівчини. З кожним її словом все більше багровіло його обличчя, все більше наливалися кров'ю очі. Рука ката нервово піднесла вгору шомпола. Він зі свистом опустився на плече Віри, потім на її спину, обличчя, руки.

— Растреляю! — шипів кат, шматуючи шомполом тіло мужньої українки.

— Стріляй, катюго! Нашою смертю себе не врятуєш! На наше місце прийдуть інші. Вони помстяться за нашу смерть! Вони довершать діло, недовершене нами. Вони збудують Українську Самостійну Соборну Державу! Український народ буде вільний!

— Не скажиш, где партизан!

— Не скажу! — була остання відповідь революціонерки.

Кат скаженів. Вже з самої ночі він мордує юнака, намагаючись довідатися від нього про місце перебування повстанців, і без жодних результатів. Німець навіть жодного слова не почув з уст катованого. А тепер ця дівчина... Чому вони не бояться побоїв ні смерті?..

— Ду, мольода! Ду, не хочіш жить? Солнце, люна... — знову звернувся німець до Віри, показуючи рукою на іскристий від сонячного проміння за вікном сніг.

— Чому ні? Живу і буду довго жити! — відповіла дівчина.

— О, нет! Растреляю!

— Ну, і що ж? А я все одно буду жити! Так, зайді, ми будемо жити довго-довго. Так довго, як довго буде жити український народ! Ти вб'єш наше тіло, німаку! А на пролитій крові виховуються ті, які тебе уб'ють! Ми будемо жити в їхніх думках і ділах!...

Кат владно махнув рукою. Двох німаків кинулося до Віри, а інших двох до юнака. Штовхаючи під боки, випихали до порога. І раптом чийсь руки теплі овили Вірину шию, поморщене лице придулося до її закривавленої щоки.

— Дитино моя, дитино! — і стареча сльоза скропила спрагнені уста засудженої на смерть революціонерки.

— Бабусю, не плачте! Розкажіть людям про все!... За Україну... — поштовх у спину перервав мову дівчини. Стару відштовхнули прикладами до печі. Кинулась, було, до порога, але німецький багнет перегородив їй дорогу. Старенька бачила лише, як перед вікном мелькнула простоволоса білява голова Віри і зникла за рогом хати. Чути було тупотіння німецьких кованих чобіт, а далі донісся до її вуха оклик двох юних голосів: Вірин — високий, дзвінкий, і юнака — глухіший, сильніший:

— Слава Україні!... — і густі стріли заглушили його відгомін.

* * *

До вбогої хати бабусі збиралися люди з усієї Потіївки. Тісним кільцем окружили тесані домовини. Вдивлялися в замордовані юні обличчя і слухали розповідь старої. А вона вже двадцять оповідала про все, що діялося в її хаті, що чула і бачила.

— Партизанами, повстанцями називали себе. Але не більшовицькими, а тими, що б'ються за самостійну Україну.

— А не плакали, бабусю, коли їх катували?

— Де там! Хлопець, то звесь час мовчав. А вона, то прямо звичі німцям говорила, що буде довго жити. Що люди будуть про них пам'ятати, бо вони ж за їхню волю життя віддають... Багато говорила, багато... Та не второпаю я, стара, своєю мовою передати все... але в серці чую всю мову цю...

І старші пригадували 1918-20 рр. Оповідали про тих повстанців, що боролися тоді за волю українського народу, за самостійну українську державу. Пролита тепер у їхньому селі юна кров відродила напівзабуті спогади, забуту правду, боротьбу. Легендарна дійсність минулого злилася з дійсністю сучасного і дала почин майбутньому. У серцях потіївських селян зродилась тепла любов до тих, що за кращу долю народу віддали своє життя. І легенда сучасного росла. Переходила з уст до уст, мандрувала з села в село. Не зник її легендарний чар і тоді, коли селяни Потіївки довідалися навесні 1944 р., що дівчина, яка так мужньо згинула в їхньому селі, була Віра Шевчук із сусідньої їм Янишівки. Навпаки — легенда оповилась реальним образом. Вона зродила віру в чин боротьби за волю нації, вона зродила надію народу на кращу майбутність!

* * *

Вище описана подія відбулася в перших числах січня 1944 р. в с. Потіївка, Ставищанського р-ну, Київської області. Розстріляна німцями Віра Шевчук походила з с. Янишівка, того ж району. Розстріляний юнак, правдоподібно, був родом з с. Гребінка, коло Білої Церкви. Вищезгадані друзі були зловлені німцями під час транспортування кулемета до групи українських повстанців, що зорганізувалися в той час у цих теренах.

О. Слісаренко

Камінний виноград

(Оповідання)

На Хонському шосе з ранку до вечора крешуть камінь каменярі. Край дороги, над купами сірого каменю, схилиються голови в драгих башликах і хитаються в такт ударів.

Невковирні буйволи та флегматичні ішаки збивають білу вапняну куряву над шляхом, та каменярські очі звикли до неї, і молотки, не вгавають, крешуть камінь на дрібні шматки, щоб вимостити шлях од старого Кутаїса кудись на південь, може, до казкового Ерзороуму, а може, до пишного Тегерану, в країну золота, едвобів та самоцвітів, де, певно, немає убогих поденщиків, огрядних глитаїв-підрядчиків та блискучих інженерів, ласих на вбогі копійки каменярів.

Там десь у Тіфлісі, а може, у далекій холодній Москві, люди в блискучих гудзиках накреслили пляна цього шляху, визначили на цілі десятки років копійчаний заробіток поденщика і п'ють собі добряче вино з гарними русокошими дівчатами в розкішних московських духанах.

Не діло поденщика про це думати, та думки самі лізуть під драгий башлик. Десь же починається та ниточка, на кінчику якої прив'язано поденщика-каменяра, і, певно ж, хтось могутній, як Бог, держить її й смикає, коли треба. Не підрядчик то і не інженер, адже ж вони улесливо кланяються губернаторові, як той проїздить шляхом у блискучому ландо в оточенні охорони. Та й над губернатором є вищі — міністри й цар . . . Так уже світ збудовано. Споконвіку були царі й поденщики. Одні можновладно смикали за ниточку, а другі покійно ворухили руками й ногами, точнісінько, як ті дешевенькі ляльки в старого Шалви на базарі за Ріоном . . . І чи краще жилися колись поденщикам — і того не певен молодий Сандро. Отож будував колись цар Давид фортецю і церкву на горі коло Кутаїса. Певно й тоді натрудили поденщики чимало мозолів, і не один загинув із потроченими кістками під камінними брилами . . . Та загинув і цар той у Ріоні, тікаючи од турок . . . А вже, коли царське життя таке, то про поденщикове шкода й думати . . .

Сонце, як червоний язик, вилизавши блакитну тарілку неба, ховалося за поламаними зубами гір. Молотки на шосе замовкли, і розпечене каміння стигло під свіжим диханням долини. Десь у тумані клекотав каламутний Ріон, розбиваючи свій тисячолітній гнів об гостре каміння, а руїни фортеці і церков на його берегах лежали німі тисячолітньою німотою.

Колись ласі на золото аргонавти хижими очима оглядали привабливу Колхиду, згодом християнська Візантія закидала свої сітки на цей край, посилаючи своїх будівничих будувати церкви і фортеці та прикрашати холодні мури строгими аскетичними орнаментами. Вони, ці будівничі, малювали на стінах святих із непомірно великими очима та з цибатими анемічними тілами кастратів. Вони були взяли виноградне гроно — одвічний символ повнокровного буйного життя — і закували його в сірий камінь християнської моралі . . . Мертвий камінний виноград прикрашав стіни, а живий виноград бував вином на берегах старого Ріона.

Стомлені поденщики з Хонського шосе пленталися до Кутаїса. Сандро супав бадьоро попереду й про спочинок не думав. Він ще не виснажив свого тіла, як його старші товариші, що ціле життя своє добувають камінь. Юнак нещодавно прийшов із глухого гірського селища, вигнаний до міста безпросвітною нуждою. Він оселився в сараї, коло духана свого земляка Джорданії, під самісінькою горою Давида. Вгорі — руїни фортеці й собору, а внизу — убога хижка з дерев'яною вивіскою. Зверху на вивісці ламаною руською мовою виведено: «Заходи любезнай», а знизу арабесковою в'яззю, незрозумілою чужинцям, написано: «Пурі гвіно», що означає — «хліб і вино». Тисячолітня культура Грузії скромно пропонує стомленому подорожному хліб і вино, а руська культура, занесена сюди п'яними офіцерами і чиновниками, сплюгавлена салдатською казармою, вигукує кабацько-льокайським: «Заходи любезнай». І коли перша своїм візантійським аскетизмом кам'янить живий виноград життя, друга топче його казенними чобітьми . . .

Сандро не знав руської мови, і його серцю промовляло традиційне «пурі гвіно» обідянкою відпочинку, коли він повертався з роботи.

Зараз утома не брала його дебелиго тіла і він, чим обійти гору,

легкою ходою попростував через неї. Добравшись до руїн, він сів на камінь, з якого видно Ріон і шлях поруч із ним.

Гори заволокалися вечеровою димкою, і Сандро замріявся. Та за хвилину він скочив із каменю й пильно почав вдивлятися на шлях, що звивався сірою смугою вниз. По шляху їхала міська «лінейка» й незабаром зникла в кураві. Сандро тільки й міг помітити фігуру офіцера й жінчину, що вбранням нагадувала Ніну...

В першу хвилину він ладен був стрибнути вниз, наздогнати «лінейку» й на власні очі пересвідчитися у всьому, але швидко отямився. «Не може того бути, — заспокоював він себе, — Ніна сьогодні ж обіцяла очікувати на нього у міському саду... Адже ж вона вірить його чесним намірам... От тільки трохи заробить, а там...»

Ці думки заспокоїли Сандра, та не надовго. Спускаючись до духану, він пригадав, що батько Нінин не дуже ласкаво поставився до нього на минулому тижні, а днем пізніше Сандро, зайшовши до Ніни увечорі, бачив у кімнаті офіцера, що за шклянкою вина весело розмовляв із Ніниним батьком. Ніни не було дома, а батько холодно зустрів парубка й відказав дражливо:

— Нема й скоро не прийде...

Тепер від цих згадок гаряча кров припливала до голови. «А що, коли Ніна слухала ту розмову, сховавшись десь за дверима, і сміялась із нього, вбогого поденщика?» Та Сандро заспокоїв себе. Певно Нінин батько шукає підряду на дрова для полку й задобрює офіцера. Він же знає, що старий і встає й лягає, мріючи про підряд, бо дожився до цурки... Та, проте, Сандро розпитає Ніну сьогодні в міському саду про все...

Прийшовши до дому, Сандро нашвидку причепурився, по-святковому вбрався й легкою ходою вийшов на вулицю, такий молодий і бадьорий, немов цілий день висидів у холодку коло духану, слухаючи засмучену зурну й сердитого барабана. Недарма ж його нарід виплекав образ справжнього мужчини, як невтомного вояки, непохитного в своїх чеснотах лицаря, що не схибить лицарства скарого на свою долю...

— Го-го! Сандро! — почув він раптом, і знайомий чув'ячник перетяв йому шлях.

— Певно Джорданія не поскупився сьогодні на шклянку вина для земляка?

Чув'ячник тиснув руку Сандрові й озирає його з ніг до голови.

— Дивлюсь і не пізнаю! Ідеш, як князь, що пропив цілого карбованця в духані над Ріоном!...

Сандро почував себе ніяково. Садок був цілком близько, а тут цей балакучий знайомець, що, певно, скоро не одчепиться. Намагаючись бути ввічливим, парубок відказав:

— Глузуєш із бідного поденщика!... — І хоч сказав так, та йому приємна була ця влєсливість.

— Я не глузую, ти, насправді, не такий сьогодні, як завше!...

Вони наближалися до садка, а знайомець, не отстаючи, розповідав про якісь свої пригоди. Його не слухав Сандро, шукаючи когось очима й не знаходячи. На призначеному місці Ніни не було, а якісь гімназисти борюкались і іржали, як молоді жеребчики. Сандрові захотілось піти й надавати їм ляпасів.

— Е, та ти. як бачу, когось шукаєш? — весело спитав чув'ячник.
— Ні, то я просто дивлюсь на людей... Кого я можу шукати? — знизав плечима Сандро, удаючи байдужість.

— А коли нема кого шукати, то ходім, вип'єм по шклянці вина, — і, боячись, що Сандро відмовиться, додав: — я частую.

Відмовитись було ніяково, і вони завернули в темний завулок. Сандро слухав балаканину свого знайомця, але не розумів ні слова. Він думав про своє, але думки його були сплутані, невиразні й мінливі, й ні до чого певного не приводили.

У непривітнім помешканні духану Сандро понуро пив вино, втупившись у кінчик столу, а бесідник без утаву говорив, і слова його лопотіли в ушах, як нудний осінній дощ у листі.

— Чув? Меленідзе хоче дочку віддати за офіцера...

Ці слова батогом стьобнули по Сандрові. Але в Меленідзе було дві дочки, а тому він із надією в голосі спитав:

— Яку саме?

Чув'ячник хитро усміхнувся, допив вино із шклянки й, ніби не чуючи запиту, казав далі:

— Я — каже Меленідзе, — нічого не пожалію, аби тільки мати такого зятя, а вже підряд на дрова тоді напевно буде мій... Я, — каже, — хочу бачити офіцершою свою Ніну...

Сандро не дав кінчити чув'ячникові. Він із силою ударив кулаком по столу. Шклянки та пляшки підскочили вгору і з дзеньком посипалися на долівку. Ніхто не встиг опам'ятатися, як поденщик вискочив із духану й побіг вулицею, збиваючи прохожих.

Він швидко йшов, не знаючи, куди йде, і зупинився тільки на Давидовій горі. Свіжий нічний вітерець студив спітніле чоло і Сандро сів на камені, сам скам'янілий.

Коротка ніч швидко промайнула, і ранок застав Сандра на руїнах. Він сидів на кам'яній плиті й стомлено дивився на виноградні грона, різьблені на камені рукою старовинного майстра. Кам'яний виноград сточили тисячолітні дощі й вітри...

Раптом Сандро скочив. Немов електричний ток пройшов через його тіло. Він схопив уламок каменю й швигнув його у зруйнований мур.

— Уб'ю, — сказав він якось надто просто і сам, видимо, здивувався. — Уб'ю, повторив він і усміхнувся, як людина, що розв'язала трудне завдання.

Стародавні закони предків ожили в ньому й трошили пізніші культурні нашарування і повнокровної Еллади, і аскетичної Візантії, і салдатесько-чиновницької Москви.

Більше Сандро не вагався. Спокійно, не хапаючись, пішов він до духану Джорданії й, забравшись у куток, заснув. Було свято, і робота не кликала своїм каменем.

По обіді п'яні голоси з духану розбудили Сандра. Він підвівся на своєму ліжкові і з радістю відчув, що сон не вплинув на його рішення, а навпаки, в голові склався якось мимоволі плян. У Джорданії він візьме грубого саморобного пістоля, що висить у кімнаті на стіні. Порох і кулі в шухляді столу. Над вечір піде Сандро до садиби Меленідзи, де, напевно буде офіцер. Треба, щоб він неодмінно був, бо Сандро хоче застрелити прилюдно, не ховаючись, як злодій.

По обіді купався в Ріоні, і холодна гірська вода освіжила тіло. Назад повернувся бадьорий і шуткував із Джорданією, немов нічого особливого не трапилось. Якже випало йому самому залишитись у кімнаті, він зняв пістоля й заховав його під одягу. Жменю пороху він всипав у кишеню, а замість кулі довелося взяти велику олів'яну plombу. Адже ж йому все одно не треба було більше однієї кулі. Пломба була велика й не впадала в дуло, тому Сандро мусів обстругати її ножом, а обстругавши, поклав у кишеню разом з порохом.

По цьому він вийшов із дому, немов на прогулянку, а насправді подався до старої покинутої каменоломні й, переконавшись, що його ніхто не помітить, почав старанно ладнати зброю. Він добре вишарудив одиноке дуло пістоля, продув капсуль і насипав пороху. Поводитись із зброєю йому було не первина і, надівши блискучого пістона на капсуль та спустивши курка, він заховав пістоль у кишеню.

Ніколи ще Сандро не почував такої рівноваги й певності в собі. Він, твердо ступаючи, попростував на гору, маючи намір полежати в холодку під плющем, але вже на горі він змінив своє рішення й прилучився до юнаків, що грали в орлянку на кам'яних плитах руїн. Гра захопила Сандро і він не помічав, як летів час. Тіні потроху витягалися і спека спадала. Юнаки сміялися і шуткували, а як випадало кому поряд кілька разів програти, над невдалим грачем сміялися, і молодечий регіт настроював Сандро на жартливий лад.

Але раптом Сандро стрепенувся й мовчки передав товаришеві монету, що хотів підкинути вгору. Його вразив знайомий сміх за руїнами. Так могла сміятися тільки Ніна. Звідти ж було чути голоси мужеські й жіночі — видимо, весела компанія, роблячи святкову прогулянку, розташувалась на плитах, або на-пів зруйнованому фортеційному мурові за руїнами собору.

Товариші здивовано стежили, як Сандро повернувся і, нічого нікому не сказавши, розміряно заступав у той бік, з якого чувся сміх і голоси. За його руїнами підозріння справдилось. Ніна сиділа в гуртку офіцерів і панночок. В компанії весело розмовляли, їли виноград і сміялися.

Ніна, немов відчувши наближення Сандро, повернулася в його бік і дивилася широкими зляканими очима, забувши покласти виноградне гроно, що держала, частуючи офіцера. Потім вона нахилилася до знайомого Сандрові руського поручника і щось сказала пошепки. Той низав плечима, подивився на Сандро і встав. Сандро наблизився кроків на п'ять, і, зводячи курок у кишені, пильно стежив за офіцером.

В компанії заворушилися. Дехто підвівся, дехто із здивованням дивився на поручника, то на Сандро. Всіх охопила якась неясна тривога.

— Чого тобі треба? — спитав офіцер і в голосі його прозвучала непевність. У відповідь Сандро мовчки вийняв пістоля з кишені і мовчки націлювався. Ніна гістерично вигукнула й закам'яніла. За її криком, як за сигналом, вибухнув постріл і руський поручник, кумедно одкинувши ногу, сів на землю, а потім перекинувся горі черепа.

Зчинився галас. Офіцери кинулися до Сандра, вихопивши револьвери, та той стояв, не рухаючись і не наміряючись тікати. Непотрібний більше пістоль валявся на землі.

Офіцери щось гістерично вигукували, тримаючи зброю на поготові, але близько до Сандра не підходили. А він стояв, втупившись у труп забитого суперника, і ніби не помічав ні галасу, ні загрозово направленої на нього зброї.

Тимчасом з офіцера зняли кітеля й оглядали груди. Рани ніде не було. Військовий лікар, що був у компанії, звелів принести води з рівчака, а сам, приклавши вухо до грудей, уважно слухав.

Всі допитливо стежили за лікарем, але той нічого не говорив. Коли принесли воду, лікар помочив груди і приснув у обличчя забитому. Офіцер глибоко зітхнув, кліпнув очима й заворушився.

Ніна, стоячи осторонь, зробила рух уперед до поручника, але раптом зупинилася.

— Куди вас поранено? — спитав лікар.

Офіцер, не розуміючи, дивився на людей і, тільки за хвилю отямившись промовив:

— Мене, здається, не поранено... Він промахнувся...

Сандро, оточений тепер тубильними міліціонерами при тих словах стрепенувся. Як? Він, найліпший на всю округу стрілець, промахнувся? Та ще й на такому віддаленні?

Ніна з німим запитанням тепер дивилася на лікаря, а той, помітивши це сказав:

— Поручик знепритомнів... Сильне нервово зворушення... Йому треба спочити...

Сандро блідий, стискуючи щепели, перевів свій камінний погляд на Ніну.

Ніна після слів лікаря розгублено — ніяково дивилася на поручника, що за допомогою товаришів приводив до порядку свій одяг. За хвилину уста її неприродньо вигнулися і вона, з огидою відвернувшись від свого нареченого, розставляючи слова, спитала лікаря:

— Виходить, геройський пан поручник до смерті перелякався?

Лікар нічого не відповів, а тільки розвів руками, мовляв, як хочете, так і розумійте.

Офіцер якось непевно, злякано шарпнувся до Ніни, та вона подивилася на нього з такою зневагою, що той зупинився.

— Ге-рой!... — кинула саркастично Ніна поручникові і, круто повернувшись, пішла геть.

Проходячи повз Сандра, вона подивилась на нього поглядом, повним жіночої ніжності й гордоців, а він, як зачарований, стежив за нею.

За кілька кроків Ніна зупинилася на одну лише мить, немов про щось згадавши, і кинула поденцикові виноградне гроно, що весь час не пускала з рук. Звинною рукою гірського легіня Сандро піймав виноград, живий виноград із берегів старого Ріону.

І коли міліціонери з наказу офіцера трусили Сандра, вивертаючи кишені, і на камінь випала куля з свіжо обрізаними ребрами, Сандро не пожалкував...

ЛЕОНІД МОСЕНДЗ ПРО ЕМІГРАЦІЙНУ ЛІТЕРАТУРУ

Хворий на чахотку легенів, славної пам'яті Леонід Мосендз, визначний український письменник і поет, перебував у 1947 році у швейцарській санаторії в місті Бльоней. Все таки, недуга не була перешкодою для безперервної творчої праці поета. Він багато читав, студіював, учився та писав. Одночасно живо цікавився тодішньою українською літературою, яка появлялася досить буйно на чужині, головню в Німеччині.

Не зважаючи на масову кількість видаваних тоді книжок, українська література на еміграції була дуже бідненька своїм змістом. Під мистецьким, літературним та ідейним оглядом ця «література» цілком вірно могла б мати назву — халтури. Тут не вчисляємо, як винятків, декілька творів чи початих праць, здебільша не друкованих, як поетів Юрія Клена, Євгена Маланюка, О. Лятуринської, Л. Мосендза, себто так званих «старих письменників». Їх просто заливала повинь видань усяких початківців та «молодих». Доходило до того, що, наприклад, такий прекрасний поет, як Олекса Стефанович, сидів собі нищечком десь у таборі Міттенвальду, як бухгалтер і нічого не писав, чи краще, не давав до друку своїх творів (а мав їх готових чимало!), бо просто соромився ставати в один ряд із усякими русальськими, манилами чи балками.

Першу «скрипку» в цій плеяді «письменників» грав тоді Юрій Косач, маючи велику піддержку в пана Шевельова, чи пак Юрія Шереха, який вибрав собі ділянку «літературної критики». Про вартість писань Косача не доводиться говорити, бо відомо, що він заїхав на своїм Пегазі аж до «федералістів», себто перетворив в дію ідеї своїх творів. Знову ж Шевельов видвигнув гасло «за велику літературу», хоч насправді він тієї «великої літератури», чи пак, європейської не знав, а почав щойно на еміграції її вивчати.

В парі з наступом «великої літератури» пішла боротьба (знову ж Косач і Шерех!) проти колишнього «Вісника» та так званих «вісниківців», а в центрі цієї боротьби була особа д-ра Дмитра Донцова. Поклонники Швейка з його «малою людиною», різні «доктори серафікуси», хвильовисти та ті, що добавчували «кризу людини вивольного руху», із запалом кинулися на редактора «Вісника» та його колишніх співробітників, як гуси на лебедя в байці Глібова.

Вбачаючи велику загрозу для дальшої долі справжньої літератури та намагаючись зберегти українську суспільність від дальших спроб затрування її розкладовими писаннями всяких «експериментаторів», націоналістичне середовище вирішило відновити видавання «Літературно-Наукового Вісника».

З огляду на те, що д-р Дмитро Донцов перебував тоді вже за океаном, на почального редактора запрошено славної пам'яті Юрія Клена. У підготовчих нарадах брали участь проф. Щербаківський, Євген Маланюк, пані Марійка Бачинська-Донцов, проф. С. Ленкавський, проф. В. Шульга й інші та автор цього допису, якого завданням і було вести переписку з колишніми співробітниками «Вісника». В цей спосіб виникла переписка з Л. Мосендзом, яка тривала до його смерті в 1948 р.

Спочатку Мосендз відмовився від поновлення співпраці, але пізніше погодився, хоч під прибраним прізвиськом. З листів його наведемо причини відмови та погляди на цілу тодішню нашу літературу, вважаючи, що ці погляди гостро актуальні ще й сьогодні.

«... Коли я, — пише Мосендз у листі з 18. 8. 1947 р., — в своєму листі від 30. 7. 47 твердив, що стан мого здоров'я не дозволяє прийняти участі у Вашому альманаху (себто, в «ЛНВ» — О.Д.), то це не була жадна дипломатія, принаймні не була на 95 %. Ваш лист змушує мене вияснити Вам і решту 5 % моєї відмови.

«Причина є в тім, що я зовсім не знаю, що то буде за альманах і серед якого товариства панів і товарищів, чи може панів-товарищів співробітників я опинюся. Той маленький талант, що я його маю, є моїм єдиним скарбом, як у бідної дівчини її незайманість. І я не хотів би бути «літературним ходеном», чи публіцистичним перельотом, що мов той горобець сідає на кожен пліт. Що мої резерви на місці, Ви признаєте самі, коли, напр., згадаєте, тую рекляму, яку «Українська Трибуна» робила товаришу Фітільову (більше знайому під псевдонімом Микола Хвильовий), ставлячи його поруч Петлюри й Коновальця. Хто дасть мені запоруку, що мої речі не опиняться, напр., поруч якогось ліценціятського (цікаво, де ці титули дістали вони: в Женеві чи Сорбоні?) «ході», який напише оду на Скрипника або елегію на «прозору як Чека» Аглаю? ... Чи прийдеться мовчати на конфузні вправи такого О. Бабія, що свої «к. й. к.» друковані елоквенції називає поезією? Тому для мене, та й для альманаху, буде краще, як там зберуться самі «свої хлопаки», яким я не буду псувати настрою. Пока-що!

«Що моя постава не є хибною, підтверджують, напр., такі «Літаври», що навіть під редакцією Ю. Клена не вибилися на щось виграненого й характерного.

«Та до того ще таки 95 % моєї хвороби ... Стискую Вашу руку й бажаю Вам багато успіху.

Ваш відданий Мосендз Леонід.»

Але листування між нами не припинилося, не зважаючи на різно відмовний тон Мосендзового листа, а продовжувалося в сердечних словах, темою яких була література.

«Учора дістав я Вашого листа від 11. 10. Дякую. А перед кількома днями одержав і підручник стенографії. Хоч «дні мої» за словами пророка «нахилилися, наче вечірня тінь», але хочу спробувати навчитися для власного вжитку. Прийміть мою щирю подяку! — Мене потішило, що Ваші завдання літературні не мають «космічного закрою». Читача треба раніше виховати на добрих речах (незалежно від жанру). Про це так гарно й переконуюче говорив Гете в своїх розмовах з Еккерманом, розказуючи, як він підносив рівень Ваймарського театру, що мені просто хочеться післати Вам для публікації переклад цих місць. Звичайно, що така «Арка» цієї ролі піднесення ніколи не сповнить, зі своїм сумбурним складом другорядного підміського кабаре, хоч би як там захлистувалися від інтерв'ю з Жідом, хоч як би там Косач не переконував плем'я скитських кобилодойців, що він також «був на ніверситетах». — Тут серед чужинців робить дуже сильне враження «Українське мистецтво» (Альманах, виданий Спілкою Образотворчого Мистецтва в Мюнхені 1947 р. — прим. О.Д.) і саме його українська частина, а не жа-

люгідні потуги духовної *demі vierge* Мазепи поєднати Пікассо з Бондарівною. Жалюгідні та смішні й безплідні претенсії!

»Ви дивуетесь, що ті, що писали раніше — мовчать. Не є воно цілком правильно, бо точніше би було сказати — не друкуються. А на це є багато причин, з яких головна — не можуть продати своїх речей, бодай за ціну праці звичайного дактиліста, не кажучи про творчу вартість. Найвигіднішим ремеслом було, є й буде, видавничче. І чим більше такий видавець наближається до типу Манила (я на вас, пане письменнику, нічого абсолютно не заробляю, а як і що — то лише на фарбі, яку заощаджую, не даючи над «і» крапок!), тим краще він на цьому виходить. Здається вічна історія! — Мій «Волинський Рік» вже рік знаходиться в Мюнхені у «друзів», що не мали навіть часу занести його до якогобудь «манила». Аж мусів я сам, «через тридев'ять земель» післати до теперішнього в-ва. («Волинський Рік» вийшов у в-ві «Українська Трибуна» на виразне бажання тодішнього директора, бо завідуючий справами видавання книжок, як колишній купець в крамниці взуття, мабуть, мало мав зрозуміння для поезії. — Прим. О.Д.). Якщо Ви маєте можливість, то пригадайте, щоб мені прислали щітковий відбиток на першу коректу. Чи не можна б було одержати для коректи й моєї статті? (Мова про статтю Мосендза про Фітільова, яку він дав був для «Літ.-Наукового Вісника» — прим. О.Д.). Що за неї будуть лаятися? — але й я маю ще голос! «Не мир, но меч!», бо інакше малпоїд-русин цілком змалпіє і лоба собі поб'є, стукаючи об підлогу перед усіма «бозями», східняцькими зокрема. Лише не зробіть зі статті таку ремігально-сумирну квашу, як з моєї рецензії на твори елеосвященного графомана . . . в «Арці». Я швидким темпом закінчую мій роман. Мулькевич обіцяє, що в зимі вийдуть дві перші частини. Хочу ще дуже побачити цю свою дитину «на ногах». Мое здоров'я мабуть не дозволить уже мені здійснити пару інших плянів, але я їх докінчу в небесній канцелярії. Тому мене так дуже цікавить доля мого «Вол. Року», бо хочу, щоб донька ще дістала від мене власноручно підписаний примірник. — Мій знайомий «незнайомий» поет Порфирій Горотак, що недавно видав у Зальцбурзі свою першину несугірших віршів під назвою «Дияболічні параболи», прислав мені кілька перекладів із хинської мови — старовинні квартети з Х-го ст. Чи не прислати їх принагідно Вам?»

До речі, Мосендз прислав авторові цієї статті «хинські квартали», які були його власним твором, з проханням передати їх до «Арки». Редактором «Арки» був тоді Шерех, який цілком не поцікавився, чи квартали є справжнім перекладом, а чи фальшивкою, і видрукував їх у 2-ому числі «Арки» за лютий 1948, даючи примітку, що «катрени походять з доби імператорської династії Т'анг (618-917 рр.)». Мосендз дуже радів із своєї витівки.

На вістку про хворобу Клена, Мосендз писав у дописі свого листа з 5. 11. 1947. таке:

»В Аугзбурзі лежить у шпиталі Ю. Клен: запалення легенів, олеочної й акутна тбц . . . Останній з «лебедів п'ятірного грона» . . . «Немає Патрокла — живий Терсит» — пригадую Гомера, думаючи про наших літературних паскарів від екзистенціалізму . . . Sic Cran-sit!«.

У листі з 3. 12. 47 р. Мосендз пише:

»Радий, що Горотак знайшов милість у Ваших очах. В «Арці» він буде дуже добре себе почувати. Прислав мені вірша, якого, пише,

заінспірував йому Бабій своєю «Світ й людина». Цю книжку я був післав йому з характеристикою Шереха: «Космос у межах галицької парафії». Вірша прикладаю. Занадто вже «анельний» характер, але по-моєму Бабій не заслуговує на краще. Його «с und к» парадіяльний світогляд і мова надаються лише до повітового музею визвольної боротьби.

»Бабієві

Ах, чом шляхом інкарнацій,
Інфра й супра-мастурбацій
з мене лиш поет-блукар,
недодздобаний Ікар!

Чом маляр я, а не хемік?
Оддаль скрінінгів-полемік
я сховався би за МУР,
працював nuit et jour.

Не робив би цібазолу,
Сальварсану, гоноколу;
замість всіх пеніцилін
виробляв би Рифмолін

з панацей інгредієнцій
проти творчих імпотенцій,
щоб піта малорос
міг втирати, чи per os.

Всі б піти купували,
міцно досуха втирали
і в надхненності екстаз
наш занедбаний Парнас
запліднили б творчим духом
ренесансу, жвавим рухом,
і зростав би обсяг пуз
і у мене і у Муз.

Ставши так контистим*) хлопом,
Я б зробився філантропом :
Бабієві франко й gratis
надіслав би quantum satis.

Порфирій Горотак».

Але вірш Горотака й досі не побачив світу. В цьому ж листі, висловлюючи свої думки про одну нову книжку, надіслану йому, Мосендз писав:

»Мені здалося, що його стиль (автора книжки) дуже нагадує мій, чи то пак Мопасанів. Бо я від того автора вчився писати. Він — простий, влучний, ощадний і до прецизности мальовничий. Коли від цього жанру автор перейде до більших речей — буде окрасою нашої літератури. Велика простота — є першою ознакою краси, як у творах великих клясиків. Без гістерії Шварка, підроблености Самчука, бляхарства Косача! Передайте авторові мій найщиріший привіт і заохоту до ширших річей. Пам'ятайте, що українська література не тоді стане світовою, коли свої проблеми зітернаціоналізує, а коли світові — зукраїнізує. В цьому велич такого Клена і лише потуги такого Шкварка, або Самчука. Шлях Косача правильніший, лише Косач є порожнє таракхало, і його талант бляшаний...

... Що автор не попав у »Літаври« — не має чого жаліти. Покійний Клен був свята людина й попав у лабеті закаптуреним малоросійським троцькістам (Знаєте, де Дивнич?). Порядним людям там не місце.

»Шерехові критики мені нагадують погорду пруських генералів до Наполеонових перемог: вони, мовляв, були виграні не за законами стратегії!... А Косач — бляха. Є то в нього лише продукція фраз, за якою не стоїть людина. Писати — це творити. Творити — судити себе самого. Тому такі великі клясики... »Арка« кумедна. Журнал, що має гарний вигляд, а всередині гнилий на 105 %. Він мені нагадує жидівські журнали з Нью-Йорку. Я маю тут з пару.

*) Від слова конто — розуміється банкове. — Прим. О.Д.

Там також бояться, щоб, боронь Боже, не бути »up to date« всіх літературних »досягнень«. Інтерв'ю з Жідом було верхом сорому для української душі. А як захлистувався бідолаха інтерв'єр від радощів, що з »самим« розмовляв! Як той цуцик! Цікаво, що не запросив ще Жіда на Україну, на борщ і вареники! ... Пишіть, стискаю руку.

Ваш Л. Мосендз.»

З новим роком 1948, у Мосендза були свіжі надії на закінчення своїх творів. Друк »Вол. Року« додавав йому сил. З цього приводу він пише в листі з 7. 2. 1948 р.:

»Коректу »Вол. Року« я проробив усю. Тепер чекаю на готову річ. Продовження »Засіву« маю вже, але ... я мушу зо два роки шліфувати, поки річ є готова. Це в мене багато забирає часу. Я відберу від Мулькевича свій роман (твір »Останній пророк« так і пропав десь і не відомо, яка його доля та хто має його. — Прим. О.Д.) ... Те, що Шерех пише про Осьмачку, звичайно ерунда. Але в нас така куца література, а Шерехові так сверблять пальці, що він шукає, щоб про щось писати. От і пише. Найгірше, що недавно він характеризував Клена як партача — тепер Клен — геній! Воно так: одні літературу пишуть, другі про літературу пишуть. Літератури великої і малої немає. Є лише великі і малі »шрайбери«. Всі ці »муровані« розмови не мають цін, бо не життєві. Це наша еміграційна схолястика. Що кожен твір мусить починати епоху — це правда, але не в тім розумінню, як кажуть наші блюстителі літератури. Починати епоху — значить в серці й цілій істоті творця твору мусять бути прояви найвищих зусиль, що самому авторові є епохою. Так для графомана його твір є теж епохою і такий графоман, що пише свій твір кривцею свого серця, відкриває епоху. Але графоманські епохи — це дурна притока до мавпячого викривлювання в стилі Косача ...«

»Вельмишановний і дорогий Пане Колега, — пише Мосендз у листі з 6. 2. 1948 р. — За книжки широко дякую. Осьмачку (»Поета«) читав уже. Всі вони зі Сходу талановиті, але більшість ще й досі сировина, літературу бере не майстерством, але »нутром«, от як Багрянний ...«

Жаліючись на видавця Мулькевича з Бельгії, який запропастив був його рукопис твору »Останній пророк«, Мосендз каже:

»А я не маю копії. Тепер треба писати наново, а в мене руки опускаються. ... Ні, таки справді мій роман мені завдав удару ... Я пишу день, два, а потім мені моя праця бридне. Багато маю початого. От і продовження »Засіву« — половина готова.

У »Трибуні« пише тепер Б. Вітошинський. Прекрасно! Це буде надзвичайне явище, якщо не спаскується духовно, або не занидіє на сухоти духа, як Питляр.

»Про Кравціва переклади (мова про переклад поезій Рільке. — Прим. О. Д.) я ще напишу. Там є геніяльно-комічні рядки, поруч справді прекрасних. Але поет він нікудишній ...«

»Дня 25. 3. 1498 ... Відносно своїх речей до ЛНВ, побачу ще. Останніми днями мені погіршало, пішла горлом кров. Мабуть тому, що мене дуже пригнітила втрата рукописів. Я взявся писати роман наново. Читаю Йозефа Флявіуса — »Judische Altertumer«. Нудновата річ, але мені потрібна ... Обгортка до »Вол. Року« Гніздовського мені дуже подобалася. Як би було менше хиб, а їх залишили дру-

карі ще багато, я би був ще більше радий. Маю роботу на коректуру. Бодай напам'ять вивчу свої вірші.

...Останнє число «Арки» маю. Є там «катрени» Горотака. Цікаво мені, що їх помістили. Чи перевіряли їхню оригінальність? А може це підробка?...

У минулому числі «Арки» читав я з щоденника Гординського. Ну й чепуха! За таке співробітництво й вірші автор мусить часописові платити... Ну, бувайте здорові. Пишіть! Ваш відданий Мосендз».

Р. С. Мені зле».

Цікаві погляди Мосендза на так звану «демократію», якою почали шафувати, хто не хотів. У листі з 24. 4. 48 р. пише просто: «Ох, та «демократія». А особливо у нас! Вона нам так годиться, як корові сідло. До демократії треба людей привчати, а то вийде так, як з тим Іваном, що ціле життя ходив «за клуню», а потому мусів до «W.C.» ходити... А наших «демократів» я просто таки боюся, бо переконався, що вони як норовистий осел: невідомо, коли потягнуть, коли впруться, а коли почнуть кричати «я», «я», «я».

Якщо історія з виселенням Д. Д. (завдяки «роботі» таки деяких українських людей у Канаді була можливою, що канадійська влада виселить д-ра Дмитра Донцова. В парі з тими людьми вели нагінку на нього й канадійські комуністи українського походження. — Прим. О.Д.) правдива, це ганьба незмивальна на українському імені. Куди ж його могли б виселити? До США? Ото ж, як можуть чесну політику робити нечесні люди? Що Схід не був відповідним місцем для плекання моральних чеснот, я розумію, але чому галицька інтелігенція, яка в Папу вірить більше, ніж у Бога, така низька й підла? Оце питання, які мені багато морочать голову... Дякую Вам за турботи. Мое здоров'я насправду зле. Дуже багато кашляю. Хотів би прожити ще з рік, щоб видати роман свій і побачити доньку та дружину. На більше легенів не вистарчить... Читав я Бажанського книжку про «в'язничні квадри». Так мало таланту й так багато претенсій! А титулятура! Зі сміху можна вмерти, коли читаєш про тих героїв, що один з них суддя, другий інженер, третій — директор!... Лише бідна Ол. Теліга без титулу виїшла! Нема то, як коли пан підмеценас в літературу підуть і мартирологію почнуть писати!»

Лист, чи радше коротка карточка з 2. 7. 1948 р. була однією з останніх. У ній хворий поет, неначе б відчував, що не переживе операції, яку мусів перейти: «Мені за пару тижнів робитимуть операцію: торакопластику. Вісім реберець геть (от Єв буде!). Після стрептомицину мені стало добре, прибавилася вага, зникла температура. Треба використовувати мент. Якщо буду живий, побачимося в Парижі. Наші справи в Нім. і Австрії Ви знаєте добре: політична консолідація й внутрішній розклад на східняків і галичан. Бувайте здорові, бажаю Вам багато здоров'я. Ваш відданий Л.М.»

Після операції Леонід Мосендз помер. Сьогодні його на чужині забули. Слова правди, які великий мислитель і поет говорив іншим, тим більше присипають порохом забуття його самотню могилку в Швайцарії. Ніхто не цікавиться його літературною спадщиною. Не відомо, де його рукописи й праці. На місце духового велетня — приїшли пігмеї. Тому доводиться повторити за Мосендзом слова Гомера: «Немає Патрокла — живий Терсит!»

О. Данський

3 МИНУЛИХ ЛІТ

(Продовження)

VI

Для освітлення діяльності Драгоманова в Женеві на початку 80-тих років слід узяти під увагу надруковану тому вже двадцять років у празькій журналі «Розбудова Нації» (листопад-грудень, 1933) документальну розвідку д-ра Петра Кашинського п. з. «Д. Драгоманов у світлі чужих тайних документів».

Д-р Кашинський був у березні місяці 1933 року приїзний у Празі на однім рефераті про Драгоманова (д-р як теоретик та практик конституціоналізму), зачитанім на одній секції «Т-ва Українських Журналістів». На цих зборах головував з доручення президії товариства знаний адоратор Драгоманова, марксист-арабажінець — Панас Феденко, тодішній декан одного з факультетів інституту ім. Драгоманова в Празі...

Надуживаючи своїми правами голови зборів, цей арабажінець, декан драгоманівського інституту, намагався переривати доповідь, звертаючись до зборів з патетичними вигуками про те, що тут сміють наводитись слова відомих супротивників Драгоманова, таких як Засуліч, Дейч, Стефанович... Нарешті, один з приїзних зауважив збентеженому вкрай драгоманівцеві-деканові: «Пане Феденко, та ж ви, здається, матимете по доповіді час для більш відповідних зауважень...» Тоді п. Феденко дещо втихомирився й і більше не переривав доповіді.

Д-р Кашинський, який уже перед тим переглянув у державних австрійських архівах у Відні різні звіти австрійських висланців у Женеві про діяльність еміграцій і зокрема Драгоманова, був дуже здивований, з чим і не крився, такими виступами драгоманівського декана. По повероті до Відня зробив належні витяги з цих давніше таємних австрійських архівів, та так само швидко переслав свою статтю редакторові «Розбудови Нації», а через пів року, коли «прийшла черга» на цю статтю, вона з кінцем 1933 р. появилася на сторінках цього журналу.

З огляду на те, що цей журнал та ця розвідка тепер уже призабуті й невідомі, слід бодай коротко пригадати зміст поданих Кашинським повідомлень агентів австрійського уряду.

Драгоманов під осінь 1876 р. приїхав до Женеви, де він з доручення Київської Української Громади мав видавати журнал «українською мовою на рівні європейських (журналів)», як пише Іван Франко у своїй передмові до I-го тому «Листів Драгоманова» (Львів, 1906, ст. 10). Далі І. Франко питає: «А що зробив Драгоманов із того журналу? ... — Ряд альманахів ... щодо форми редактованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними й іноді механічно зіп'яленими статтями самого Драгоманова ... Та це не все. В переднім слові до «Громади» Драгоманов під вражінням кружка свіжих знайомих анархістів-федералістів у Женеві підпустив на власну руку їх програмові ідеї також у програму «Громади» і цим певно не спричинився до скріплення зв'язків (Київської) «Громади» та й усього українського руху з собою».

До цих часів відноситься уривок, наведений Кашинським з акту ч. 322-1877 р. президіальної секції австрійського міністерства закордонних справ: «... Акція групи Драгоманова цілком аналогічна з акцією російських нігілістично-соціалістичних груп ... Тому швидко вона входить у зв'язок з останніми, особливо з російською революційно-активістичною партією та інтернаціональною робітничою лігою в Лондоні і Женеві».

Драгоманов на доручення Київського Українського Центру мав видавати

за кордоном легкий для таємного пересилання в Україну та рівнож легкий для читання публіцистичний журнал для оборони прав українського народу. Замість того він видав у Женеві протягом кількох років п'ять грубесних томів, важких не лише для читання, як справедливо зауважує Франко, але й для передавання через кордон! Так змінивши форму журналу, Драгоманов явно глузував з доручень киян, підступно зводячи наміри українців до абсурду... Варто собі уявити, як тяжко було транспортувати через кордон такі грубесні томи. А от, коли треба було видавати вже не український журнал, а таки московський, то Драгоманов, хутко засукавши рукави, жваво й моторно та ретельно випускав рухливий тижневичок «Вольное Слово», на взір давнього герценівського «Колокола», який так само легко діставався навіть поштою через кордони Росії.

Отже, слід зазначити, що тактику зволікання та саботажу Драгоманов дуже хитро застосовував до даних йому українцями завдань. А коли треба було виконувати замовлення москалів, то він уже притямом обертався на всі боки та робив усе швиденько і вчасно...

Про цю службу Драгоманова москалям свідчить, наведений Кашинським 1881 р. акт дирекції поліції у Відні, поданий австрійському міністерству закордонних справ (акт 2679 / 1881):

«Знаний Михайло Драгоманов несподівано перейшов з радикальної партії російських емігрантів до поміркованої і заснував під назвою «Вольное Слово» свій власний тижневик, в якому досить лагідними словами заповідає обстоювати заведення конституції та децентралізації в Росії».

В тій справі пишуть до Відня і з Берліну (Берлін 14 / 1881 — Відень 2988 / 1881):

«Донесення віденського конфідента, що Драгоманов раптово й несподівано перейшов із радикального до поміркованого табору, не відповідає дійсності; ця зміна в його поглядах відбувалася повільно і вже перед роком скінчилася».

Міністер закордонних справ у Відні, граф Ондраші, 12 жовтня 1881 р. довірочно повідомляє австрійського посла в Петербурзі, графа Кальнокія (акт 3044 / 1881):

«Від 8. 8. 6. р. виходить у Женеві під назвою «Вольное Слово» російський тижневик, про що подано тут окремо. Маю ще додати, що, як запевняють нас із довірочних кіл, цей тижневик, в якому співпрацює також знаний у Женеві Веселітській Божидаровіч, патрунується графом Ігнатієвим і має за завдання виступами проти російського уряду змилити російських нігілістів, щоб таким чином прийти поза їхні пляни. (Тут, очевидно, німецьке «ум гінтер іре плене цу коммен» переведено в д-ра Кашинського неясно, чи не краще: розкрити їхні пляни... — Прим. Ред.). Тижневик цей перепачковується до Росії через Німеччину, щоб затримати видимість його незалежності та опозиційності».

А от ще акт з 1883 р. (6621 / 1883): «Хитрий граф Ігнатієв, бувший міністер внутрішніх справ, прийшов до, як сміливої, так і оригінальної ідеї, — через своїх власних урядовців засновувати за кордоном нігілістичні газети та їх з державних грошей субсидювати. Так заснував він 1881 р. в Женеві при помочі якогось Мальшинського нігілістичний журнал «Вольное Слово», для якого скоро заангажовано, як головного редактора знаного київського експрофесора Михайла Драгоманова, а до співробітництва приєднані з нігілістів: Василь Сидорацький, В. Жуковський, Аксельрод та інші. Та незабаром ствердив нігілістичний публіцист, князь Черкезов, на підставі документів, що їх женецькі нігілісти у Мальшинського викрали й забрали, що він є урядовцем російської таємної поліції і що газету в Женеві основано й видають за допомогою російського уряду. Це відкриття загрожувало великим скандалом для

російського уряду та для багатьох високопоставлених російських осіб. Викри-
тий шпигун Мальшинський благав простити йому й замовчати скандал, пропо-
нуючи російським нігілістам усю суму, яку довірив йому російський уряд на
видавання «Вольное Слово». Практичніші нігілісти пішли на пропозиції шпи-
гуна, забрали в нього кілька тисяч рублів грішми, звернули йому частину до-
кументів назад, а як додаток дали копняка й пустили тікати. Від тоді вихо-
дить у Женеві «Вольное Слово» під редакцією і як власність Михайлова Дра-
гоманова в тій самій формі, як і перше, тільки замість чотири, два рази в мі-
сяць».

Це епічне оповідання, мабуть, не потребує дальших пояснень — бо все аж
занадто ясне.

Одне дальше наведене Кашинським повідомлення австрійського посла у
Швейцарії про зміст його розмов з московським послом Новіковим викликає
натомість подекуди сумніви чи потребує підтвердження, але лише почасти.
Це повідомлення має пізну дату, коли Драгоманов уже опустив Женеву та
викладав у столиці Болгарії — Софії (акт 2628 / 1889):

«... У Женеві поводилось Драгоманову зле й він почав пактувати з ро-
сійським урядом, а саме через посла Новікова. Цей посол казав мені, що
Драгоманов дістає тепер від російського уряду 6000 руб. пенсії річно. Ця
залежність від російського уряду дається помітити в його політичній позиції,
бо тепер проповідує він не боротьбу проти Великоросії, але унію з нею. Тепер
Драгоманов не є нігілістом, відкидає всякі агентати і повстання... У поляків
та росіян уважають Драгоманова за ультрасоціаліста та російська поліція
вміє його ліпше цінити».

В цім звіті найважливішим та найбезсумнівішим є рядок про те, що росій-
ська поліція вміє ліпше Драгоманова цінити. Це, можна сказати, незапе-
речний історичний факт. Решта ж тверджень австрійського чи пак москов-
ського посла, що Драгоманова уважають (хто?, на якій підставі?) ультра-
соціалістом тощо, належать до беззаперечних перебільшень чи пак amator-
ських недоладностей. Одержання Драгомановим річної пенсії від петербур-
зького уряду належить скорше до неймовірності. Але «початок пактування
з російським урядом» через особу самого Новікова належало б перевірити,
оскільки це є тепер взагалі можливе. Далі д-р Кашинський наводить ще
кілька цікавих повідомлень з попередніх років доби «Вольного Слова» (акт
ч. 1986 / 1882): «Проти російського публіциста М. Драгоманова, що належав
безоглядно до революційної партії, однаке, останнього часу своїми статтями
у «Вольному Слові» викликав між російськими емігрантами в Женеві підоз-
ріння, що він тепер стоїть на удержанні російського уряду, нігіліст на прі-
звище Черкезов видав брошуру під назвою «Драгоманов де Гадяч у боротьбі
з російськими соціалістами», в якій Драгоманов представлений, як доно-
щик, фальшивник і зрадник».

Інший акт (ч. 662 / 1883) подає, що наступник по графу Ігнатієву, міністер
внутрішніх справ Толстой, вислав до Женеви урядовця «охранки» Клімова,
який почав видавати ультранігілістичну «Правду»... «Вольное Слово», ском-
промітоване в очах політичної еміграції, почало працювати на галицько-
австрійському терені». З Акту ч. 1045 / 1887 довідуємось про програму «Воль-
ного Союза», складену Драгомановим, що має на меті переведення нової
організації Росії в дусі звичайного ліберального устрою держави. Параг. 25
статуту говорить, що на чолі російської держави може бути й цар... З акту
ч. 2628 / 1889 довідуємось, що таємницю своїх зв'язків з офіційними росій-
ськими колами Драгоманов не відкрив навіть найближчим приятелям; таким

найближчим його співробітником був Богдан Кістяківський, про якого пишеться у зв'язку з його арештом москалями на австрійському кордоні біля Волочиськ, що він (Кістяківський) «нічого не буде знати, що Драгоманов дістає тепер від російського уряду шість тисяч руб. річно».

Проф. Володимир Дорошенко, автор життєпису Драгоманова, в розгляненому нами англомовному «Збірникові УВАН-у», пише дуже заспокоююче, що «Лише по 1817 році, коли могли розглядатися державні документи можна було вияснити цю справу» («Священної Дружини»). (Symposium, p. 17).

Але, власне кажучи, в державних архівах Росії нічого істотно нового, що не було б відоме давніше з публікацій Тіхомірова («Конституціоналісти в епоху 1881 г.», 2-ге видання — Москва 1895 г.) та Богучарського («Из истории политической борьбы 70-х и 80-х годов XIX века», Москва, 1912) і з журнальних виступів Шішманова, Віри Засуліч та інших.

Одиноке, що справді кидає новельний жмут світла на ці темні справи і махінації — це була опублікована д-ром Кашинським згадана нами довідка з австрійських державних архівів. Але п. В. Дорошенко не користується цими документами австрійських архівів, так само, як він неознайомлений з перевезеним з Женеви по 1917 р. архівом «Групи Освобождения Труда» (Плеханов, Засуліч, Дейч), з надрукованими джерельними працями Дейча («Револьюційний рух в освітленні жандармів», «Група Осв. Труда», Збірник III-тій) та надрукованою в IV-тім Збірнику («Групи Осв. Труда») незвичайно повною та цінною низкою документів з особистого архіву Віри Засуліч п. з. «Драгоманіана».

Зайво казати про те, до якої міри негативно відбивається ця неознайомленість п. В. Дорошенка з архівними матеріалами Кашинського та Засуліч на його праці про Драгоманова. Це доводиться зазначити з тим більшою прикрістю, що п. В. Дорошенко є сеньйором українських бібліографів. А вже цілком незрозуміло, чому він, знаний марксист, не хоче брати під увагу писань своїх же марксистів Віри Засуліч і Дейча. Своя, можна сказати, та своїх не познаша...

VII

Перед трьома роками часопис «Національна Трибуна» (ч. 43) писав з нагоди раптової появи численних статей у московській та українській пресі, що «для боротьби з українською державною ідеєю реставрується федералізм Драгоманова».

Молитвами п. В. Дорошенка навіть філядельфійська «Америка» (ч. 212 від 2 листопада 1951 р.) у редакційній статті «Драгоманов у католицькій оцінці» дала відпущення гріхів такому витривалому ворогові католицтва, яким за свого життя був Драгоманов.

«Новое Русское Слово» (30. 10, 1951 р.) надрукувало велику статтю марксиста П. Берлина про Драгоманова, який наводить усякі потрібні для Керенського думки Драгоманова...

«Свобода» пана Кедрина й собі теж щось торочила про Драгоманова на початку листопада того ж самого року, а 20. 12, 1951 р. «Свобода» містить великий та прихильний звіт з доповіді д-ра Степана Ржепецького про Драгоманова, зачитаної 9-го грудня в «Літературно-Мистецькім Клубі» заходами «Об'єднання Прихильників Визвольної Боротьби України». У цьому рефераті цей доктор накопичив великих слів велику силу про велич пророка з Гадячого та Женеви. Враження таке, ніби малий ржепецько розповідає казку на основі оповідань Микити Шаповалова та Софії Русової для дитячого пригулку...

Дещо пізніше, виступаючи «в обороні української науки» проти проф. Чубатого на сторінках «Нового Русского Слова», п. А. С. Андрієнко-Полтавець проголосив конечну потребу вивчення Драгоманова («настоятельно необходимо изучать М. П. Драгоманова» — каже Полтавець. «Нов. Русское Слово», 2 февраля, 1925). Потім ще кількакратно виступав з статтями про Драгоманова в тій самій газеті згаданий уже старий журналіст з меншовицької преси **П. Берлин**.

Коли вже такі марксисты, як Берлин, починають собі з прихильністю згадувати Драгоманова, то це вже само по собі здається підозрілим. Драгоманов належав до партії Бакуніна, який дуже ворогував з Марксом та Енгельсом. Через це останні дуже вороже ставилися до Драгоманова, який з тих причин дістався до складу засуджених та виклятих марксістською вірою авторів. Тому несподівана прихильність і ніжність Берлина до Драгоманова є неабияким порушенням марксістської етикету, за яким мають бути сховані дуже поважні політичні причини. Однією з тих причин було хоч би й те, що меншовицька купка могла собі освідомити, що з їхнім гаслом одвертого, галасливого, безоглядного вирівнювання та стовідсоткового централізму вони не мають виглядів ані на світовій політичній біржі, ані серед винищуваних Москвою народів. Тому вони вирішили тимчасово нашмінкуватися федералістичними гаслами Драгоманова, бо й з цими кличами також дуже зручно гнобити підбиті Москвою народи.

Але коли остаточно немає дива в тім, що старий та досвідчений політик Берлин знайшов у нью-йоркській книгозбірні старі брошури Драгоманова, то цілком свіжонароджений на світ такий собі Андрієнко-Полтавець, ще не встигши роззявити рота, починає бубоніти цитатами з Драгоманова, вже викликає сумніви щодо реальності існування особи з таким іменем. Це вже, мабуть, хтось із старої драгоманівської гвардії, що для конспірації придбав собі цілком нове, досі ніде нечуване прізвище, навіть у цирку містера Вейнбаума.

Зрештою, драгоманівці — люди дуже вперті і роблять собі цирк не лише з редакції п. Вейнбаума, але зробили собі цирк з дуже багатьох українських редакцій. До цих драгоманівців у першу чергу належать п. Борис Крупницький. Він є один з тих досить численних авторів, які радо користуються нагодою зробити з науковим виглядом американську рекламу для модерно-мискофільських ідейок Драгоманова.

Свого часу Драгоманов заподадливо угрунтовував та пропагував переселення українців на Сибір і Туркестан. Це він робив, як переконаний російський державник, бо в інтересах Росії було заселення пустельних східних колоній московського райху. В інтересах українців було, коли вже треба залишити рідний край, то вже ліпше емігрувати за океан, до Америки. Друга половина XIX-го століття була саме добою великого переселення з Європи до Америки. Драгоманов натомість систематично обстоював конечність переселюватись туди, куди це було потрібно Москві.

Замість того, щоб викрити справжні пляни та наміри Драгоманова в цій справі, п. Борис Крупницький пише глибокодумну розвідку п. з. «Український колонізаційний напрям і теорія Драгоманова» («Українські Вісті», 19 травня 1948 р.). Так само для ширення авторитету Драгоманова в українському суспільстві Крупницький друкує свій псевдонауковий нарис «Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський» (спроба порівняльної характеристики) в гетьманському бюлетені «Український Літопис» (ч. 10, 1946). З метою актуалізації Драгоманова цей самий автор містить свою ніби то наукову стат-

тю «Історичні основи європеїзму України» у відновленому було на чужині **«Літературно-Науковому Віснику»** (книжка 1, травень, 1948, Регенсбург). Цей останній твір Крупницького докладно обговорений у статті Романа Млиновецького на сторінках цикльостилового журналу **«Вістниківець»** (кн. I, стор. 103-110, 1949 р.). Зазначимо коротко, що цей твір Крупницького робить враження передруку з **«Східняка»** чи **«Возрожденія»** С. Мельгунова. Гадаємо, що й інші статті цього автора були б більше на місці в московській пресі. Залишається зайвий раз дивуватися легковажності українських редакцій, що так радо містять троянських драгоманівсько-московських коників п. Б. Крупницького. Але не дивуємось зовсім тому, що новоявлений московський фахівець з історії України Н. Ульянов, науковий співробітник видань Карповича, Чухнова та Мельгунова, який з лютою злобою накидається на всіх українських наукових авторів, висловлюється про п. Б. Крупницького незвичайно чемно.

Слід визнати, що таке прихильне ставлення чухновсько-мельгунівського Моммзена, Ульянова, до п. Крупницького, останній міг би цілковито заслужити хоч би й трьома згаданими тут своїми статтями.

Вже не перший десяток років проф. С. Драгоманов містить у розмаїтих часописах (**«Наше життя»**, **«Українські Вісті»**, **«Молода Україна»**, **«Неділя»**, **«Орлик»** та інші) статті й зокрема та найпаче листи до редакцій, що мають своїм завданням поширення, піднесення та утривалення культу побожної пошани до батька федералізму — М. П. Драгоманова.

Займатися усіми цими статтями та листами — для цього треба б було скласти грубий том. Все ж конче слід зайнятися одним дуже пізнім відгуком на невгаваючу епістолярну творчість вельмишановного проф. С. Драгоманова. Цей відгук і зокрема його спізнена поява друком кидають певне світло на характер родинно-рекламної діяльності проф. С. Драгоманова та свідчать про широчінь і глибину впливів шановного професора на без міри довірливі та наївні редакції більшості українських часописів.

Паризьке **«Українське Слово»** (14 жовтня, 1951 р., ч. 518) містить з «незалежних причин від редакції спізненого листа», в уривку якого цитуємо: **«У ч. 11 «Орлика» з 1947 р. в листі до редакції проф. С. Драгоманов пише: «У ч. 3 часопису «Орлик» у рецензії на Літературно-Науковий Збірник Ганноверського Культурно-Освітнього Видавництва надруковано, що С. Щоголів, «автор званої протиукраїнської енциклопедії п. н. «Украинское движение как современный стан южно-русского сепаратизма» залюбки говорив Сірому про Драгоманова: от той, за ким я пішов би в огонь і воду».**

... У споминах п. Сірого в тому Літ.-Науковому Збірнику останньої залюбкової балаканини С. Щоголіва немає. А подання її рецензентом у необізнаного з дійсністю читача створює враження, що царський цензор С. Щоголів був ніби одностумцем М. Драгоманова, або останній одностумцем С. Щоголіва. Чесні публіцисти знають, що ані того, ані того в дійсності не було. Рецензент увів редакцію часопису **«Орлик»** в блуд не відомо з якою ціллю».

Це та ще багато чого іншого пише проф. С. Драгоманов... А от що пише п. Ю. Сірий: **«Вибачте за довге мовчання. Ваша адреса була загубилась у паперах і тільки сьогодні я її знайшов. М. ін. щодо Драгоманова, а властиво вислову С. Щоголіва, то я думаю, що це справа минулого, хоч у моїх споминах це є так, як воно було, про це я писав і Св(ітозору) Др(агоманову). Між ін. Щоголів сказав, що пішов би не у вогонь і воду, а як апостол за Христом. На що я йому відповів, що було 12 апостолів, а лишилося 11. На цьому ґрунті виник тоді великий конфлікт, але це справа минулого...»**

Оскільки п. Сірий пише: »про це я писав і Св. Др.«, то в дійсності це хтось цілковито інший, а не рецензент »увів необізнану редакцію в блуд невідомо з якою метою«.

А поза цим уривком з листа п. Ю. Сірого слід нагадати, що С. Щоголів восени 1917 р. передав Голові Наукового Товариства в Києві — В. П. Науменкові фонди для наукової студійної стипендії ім. М. П. Драгоманова у висоті 500 карб. річно. Про це свого часу подавали київські часописи, як »Нова Рада«, »Кієвская Мисль« та »Кієвлянин«. Це тоді викликало певне враження у відповідних колах і найменше від усіх можна було сподіватися від п. С. Драгоманова, що саме він про це забуде.

Прошу інші українські часописи передрукувати цього листа

З пошаною **Рецензент**»

Це зіставлення текстів листів С. Драгоманова та Ю. Сірого-Тищенка промовляє само за себе і жодних дальших пояснень не вимагає. Слід лише дивуватися, що редакція Берхтесгаденського »Орлика«, очевидно, ухилилась від поміщення пояснень рецензента, а інші редакції — також. Всеохоплюючими впливами С. Драгоманова та інших »федералістів« доводиться пояснити це ненормальне явище, коли вияснення рецензента блукали від однієї редакції до другої без малого цілих чотири роки, аж, нарешті, непричетне до федералізму »Українське Слово« одержало і надрукувало уривки з листа Сірого

Слова п. Ю. Сірого можуть бути вистачаючим коментарем до характеру, напрямку та мальовничих особистостей діяльності »федералістів« взагалі, а шановного п. проф. Драгоманова зокрема.

»Постороннее Сообщение« при газеті »Новое Русское Слово« п. Вейнбаума в Нью-Йорку, що зве себе »Східняк« — орган федералістів, рідко коли проминає нагоду спертися на авторитет думок чи зразковість життєпису М. Драгоманова.

Не маючи всіх чисел цього органу вейнбаумівських підпільних, ми примушені обмежитись лише деякими з них.

У ч. 3 в полеміці із Зеноном Пеленським, який на них нападає в »Українському Самостійнику«, »Східняк« східно нагадує Пеленському про існування Драгоманова.

В ч. 13 »Східняка« Кленівський побожно посилається на »Чудацькі Думки« Драгоманова, що національна ідея не є ліком на всі громадські лиха (ст. 249 незазначеного видання »Чудацьких Думок«).

Число 17 »Східняка« містить товстим шрифтом »золоті думки« Драгоманова, а відомий архистратиг вейнбаумівського федералізму, Н. Максименко, у своїй черговій статті грізно виступає проти тих, хто »безчестить великого ідеолога українства М. П. Драгоманова«.

Той же Кленівський у ч. 20-тім обурюється на статтю Луцькова »Тиранія і росіяни« (»Українські Вісті«, ч. 84-85 з 1952 р.). Він дуже замашисто та розгонисто пише стилем добре знаної федералістичної каракатиці про факти московської ненажерливості, наведені так рясно у статті Луцькова:

»Тут немає нічого із стрункої думки М. Хвильового, ні з ґрунтовно обдумані конструкції істориків і публіцистів школи М. Драгоманова, М. Грушевського, Ст. Томашівського«.

У ч. 24 »Східняка« сам великий магомет (якщо не рахувати Золотаренка з Гулаєм) федералізму Ф. Богатирчук вельми урочисто та з великою побожністю проголошує таку цілком очевидну істину: »Наші думки, що мають коріння в ідеях Драгоманова...«

У ч. 26 «Східняка», у вступній статті, редакція наводить довшу цитату з віршованої програми Драгоманова, так званого гімну: «Гей, українець просить не много...»

У ч. 28 «Східняка» Олесь Варакута-Верхівський, воскреслий з мертвих, не зважаючи на інтриги п. Євгена Бачинського, називає директора федералізму Богатирчука «ганебним федералістом». Колишній верховний директор суверенно створених ним «незалежних лівих України» пише Богатирчукові отаке: «Ви намагаєтесь свій «власовський демократизм», який був, є і буде (поки не загине) ганебним «федералізмом» російського імперіялізму — направити на шлях справжнього федералізму покійного Драгоманова».

З цих уявлених директором Варакутою намагань Богатирчука до справжнього федералізму досі невідомо чи що вийшло, як, зрештою, невідомо, чи справді є відмінність між федералізмом справжнім та фальшивим. Бо кожний федералізм, за винятком одинокого випадку — Швейцарії, це обман чи в гіршому випадку — туман, в якому дуже звинно крутяться федералісти з більшою кількістю доларів від американського капіталу в кишені, або з меншою їх кількістю — в залежності від «справжності» їхнього «федералізму».

Окремо слід спинитися на великій декларації самого великого майстра федералізму, Юрія Косача, вміщеній у «Східняку» (ч. 16 від 26 вересня 1952 р.). У цій декларації Косач скаржиться розгніаним та розхльопаним стилем, позиченим від М. Кленівського, на українську пресу, що не хоче містити великих творів Косача. От зразок стилю Юрія Косача з цієї декларації:

«Рідносім'яна забріханість, яка безкарно дозволяє на екстібіцію різних журналістичних свистохлищів і каналів по відношенні до М. Грушевського, Драгоманова, Грабовського, Хвильового і всіх інших «національно-шкідливих» авторів».

В таких висловах Ю. Косач протестує проти кожної спроби висвітлити шкідливі сторони діяльності Драгоманова та Хвильового (з Винниченком), авторів незвичайно активно боронених цілим широким федералістичним фронтом, який глибоко закорінився в різних секторах української преси.

Значна частина федералістичних сирен вправляє свої пера у московомовній пресі Вейнбаума та Мельгунова. До московської преси слід прилучити й «Східняка» з його головним автором Косачем.

Але слід по справедливості визнати, що, в наведеним нами реченні, Косач мимоволі дав влучну характеристику самого себе, своїх кривих та свояків. Бо, коли Косач, С. Драгоманов та В. Крупницький, всі троє рідні або свояки М. Драгоманова, невтомно та безупинно «ведуть веремію драгоманівського гевалу», виходячи з якихось родових чи фамілійних міркувань, розрахунків чи традицій, то Косач дуже влучно вжив про «рідносім'яну забріханість», з якою вони всі троє ширять культ Драгоманова. Косач скаржиться у своїй декларації, що якесь видавництво мало видати книгу про нього п. з. «Ю. Косач або ж тінь Ковпака над українською літературою». Чи не варто було б справді щоб якесь видавництво нарешті видало книгу про діяльність автора «Чудацьких Думок», возвеличуваного Косачем, С. Драгомановим та В. Крупницьким п. з. «М. Драгоманов або ж тінь Сусаніна над Україною»?

(Далі буде)

Національна трагедія естонського народу

Robert Raid: «Wenn die Russen kommen»... Dikreiter Verlagsgesellschaft m. L. H., Freiburg i. Br.—Frankfurt am Main, 1953.

(Роберт Райд: «Коли приходять росіяни...» Фрайбург — Франкфурт, 1953, стор. 670).

«Це не утопійний роман», — пише про опубліковану німецькою мовою книгу естонця Р. Райда один із видатних німецьких літературних критиків (Т. фон Штеффенс): «Книга становить озброєний датами й фактами опис «прилучення» Естонії до ССРСР. В цій книзі викривається систему советизації сусідніх держав, інфільтрацію советських елементів, «виселення» інтелігенції і нарешті також брутальність нацизованої енкаведистами вулиці. Ця книга складає приголомшуючий документ загибелі культурного народу, що від віків стояв на аванпості проти Сходу, але вона править разом і за виявлення того, що мусять із дня на день терпіти наші брати й сестри в східній зоні і що приділено нам самим на союзній території (тобто в західнонімецькій союзній республіці — В. Д.) — наколи прийдуть росіяни».

Ми навмисне розпочали з цієї цитати, щоб показати, яке гостре враження справив оформлений у характері «мемуарного роману» белетристичний твір Р. Райда на німецького читача, загалом кажучи, насьогодні аж ніяк не схильного хвилюватися з приводу чужих страждань (та й важко йому це закидати, пригадавши і становище в підсоветській зоні Німеччини, і долю німецьких полонених на Сході, і багато чого іншого). Проте, книга Райда таки пройняла й німецьку індиферентність — і то насамперед тим, що автор, зображуючи історичні події та соціально-культурну ситуацію в Естонії за часів I-ої советської окупації (жовтень 1939 до серпня 1941), не обмежується на вислові цілком слушних, проте ненадто цікавих для західноєвропейського читачтва, почуттів і міркувань широго естонського патріота й націоналіста, але весь час пов'язує трагічну долю власної нації з тією загрозою московського неситого імперіялізму, яка, по уярмленні вже стількох європейських і азійських народів, безпосередньо загрожує нині й решткам вільного світу. Він пише в своїй присвяченій «всім героям і жертвам цих божевільних, дурних, жорстоких часів» передмові:

«Беззахисною простягається Європа перед москалями — стиглий, повний соку овоч. Мільйони чоловіків, жінок і дітей нашого континенту побоюються прориву червоної повені. Мільйони уярмлених, що над ними вже зімкнулись червоні хвилі, стогнуть під руками катів. Глибоко схилиються голови в насьогодні ще вільному світі, і боязкі люди сподіваються врятувати тим собі, мабуть, життя. — Яке це негідне, яке боягузливе і — яке дурне!... — Ніколи не осмалюся рятунку через боягузство, ані життя через ганьбу!... Кат потребує лише протягти руку за наступною жертвою».

Отже, ступневу й невпинну «советизацію» Естонії за 1940–1941 років, що закінчилася в останніх місяцях перед вибухом німецько-советської війни та в перших місяцях війни, масовим фізичним винищуванням естонського народу, автор подає, як **типовий взірєць** советсько-російської політики в усіх новозахоплених неросійських краях і переконливо доводить, що ця політика практично керується аж ніяк не комуністичними або советсько-большевицькими соціальними засадами «класової боротьби» тощо — тільки геноцидними інтересами відвічного московського імперіялізму й шовінізму.

Зрозуміла річ, ця уґрунтована автором на багатющо документальному матеріалі теза викликала галасливий протест у лавах російської «білої» емі-

грації та її німецьких (переважно — балтицько-німецьких) приятелів, що навіть намагалися вчинити 16 жовтня 1953 року в Франкфурті щось подібне до «літературного суду» над книгою Райда — і зазнали при цьому неславного фіяска (не в останню чергу, через влучні виступи низки присутніх представників українських та інших національно-державницьких сил уярмлених Московію народів). Зрештою, особлива нервовість русофільської частини західнонімецької преси пояснюється, між іншим, і тим, що вже готується до друку 2-гий том книги Райнда, що має подати долю естонського народу за німецької окупації (1941-1944), за поновленого московсько-большевицького режиму і на еміграції (аж до вибуху корейської війни) — і виявлене автором вже в I-му томі надзвичайно об'єктивне ставлення до історичної ролі німців у балтицьких країнах достатньою мірою забезпечує німецькому читачеві конечність вислухати з цього приводу чимало гірких істин.

Надзвичайна змістовність твору мала почасті від'ємні наслідки для його літературного оформлення, так само, як і навпаки — не скрізь вдало здійснене літературне оформлення часом не то, що понижує вірогідність політичного змісту книги — цього якраз немає — але певною мірою утруднює належне його сприймання для західноєвропейського читача. Автор хотів докладно зобразити героїчну боротьбу керованої ним національно-естонської підпільної групи спротиву за 1940-1941 років, але водночас також розгорнути широкий образ естонського підсоветського життя (тих часів) взагалі, щоб у належний спосіб виконати цей подвійний задум — та ще й в обраному автором повільному темпі напівбелетристичного й напівхронікального оповідання — треба було б кількатомової епопеї. Наслідком цього, ми, з одного боку, майже зовсім не виходимо в книзі поза межі підсоветського життя в самій лише столиці Естонії — Таллінні, про події в інших естонських містах і містечках не дізнаємось майже нічого, а щодо естонського села (Естонія була ж країна насамперед і переважно хліборобська та скотарська), то автор, щоправда, змушує свого головного героя перебути — з особистих мотивів — кілька тижнів на селі й подає з цього приводу досить виразний опис суспільно-громадського стану естонського села влітку 1940 року — але зате цей сільський епізод у житті героя, в свою чергу, випадає з рамок його підпільної діяльності. Більш від того — ця остання, попри велику кількість ефектових інцидентів (що радше пасували б на сторінках детективного роману, аніж у творі, що претендує на суворо мемуарний характер), справляє в цілому якесь дилетанське враження — немов би основне завдання керованої героєм конспіративної групи саме в тому й полягало, щоб лише зберегти свою конспіративність. Припустимо, що так воно почасті й було — що антисовєтська пропаганда була, саме через виразно антисовєтські настрої 99 відсотків естонської людності, ненадто потрібна, що передчасного вибуху російських репресій слід було уникати, що треба було насамперед зберігати та організувати сили на випадок можливості збройного удару — припустимо все це, хоч, очевидна річ, аж ніяк не бракує аргументів проти цієї суто пасивної тактики; все ж таки, коли та можливість збройного удару нарешті надходить, коли німецьке війсьکو вже штурмує передмістя Таллінну і треба партизанським ударом із запілля запобігти таким згубним для міста та його людності вуличним боям, — керована героєм підпільна група спромагається, в ніч на 28. серпня 1941 р., змобілізувати на це вирішальне для всієї її діяльності завдання лише якийсь десяток незадовільно озброєних осіб! — які, зрештою, діють у дальшому цілком за власною ініціативою, майже відрухово, без найменшого натяку на будь-який загальний організаційний план або зв'язок. Очевидно, що й такого роду збройний виступ повинен розглядатися, як певне позитивне досягнення; проте в характері остаточного результату більш ніж річної кон-

спіративної діяльності, з десятком й більше жертв — цього таки занадто мало, і коли автор, за таких обставин, весь час наполегливо підкреслює не-встрашимість, твердість, надзвичайну передбачливість і сливе надприродно винахідливість та непомилність керівника тієї підпільної групи — головного героя, що носить авторове ім'я та прізвище і скрізь веде оповідь у першій особі — то мимоволі постає враження, що автор не спромігся уникнути честолюбної спокуси і таки зретушував усе, що стосується до його особистих переживань і вчинків (а в тому числі й власні любовні пригоди, що правлять за «романічний» стрижень у цілому творі) в напрямку беззастережної персональної героїзації — надто недоречної в творі автобіографічно-мемуарного характеру.

Іншими і менш гострими на адресу автора словами, це можна сформулювати ще й так: автор розпочав був писати свій твір у характері справжніх мемуарів (недаремно ж апелює він на початку книги до священної для нього пам'яті тих вісімнадцятих із його 22 колишніх шкільних товаришів-однокурсників, що загинули по боці національного спротиву за 1940-1945 років! — а по боці советів став і загинув, зрештою, лише один), але, його пером **белетристичного** забарвлення, зокрема стосовно до одноіменного з автором «головного героя» — щоправда, без найменшого переінакшення історичних подій та їх соціально-культурного тла. Тому й кінцева сцена цілого твору — коли смертельно ранений у вуличному бою колишній шкільний товариш авторів в останню мить свого життя бачить щойно піднесений на старовинній башті «Довгий Герман» синьо-чорно-білий естонський прапор і вмирає з словами та посміхом задоволення на устах — ця вкрай драматична і словнена щирим патріотизмом сцена чудово пасувала б до закінчення драматичного твору або й історичного роману, але в романі **мемуарному** вона викликає в читача сумнів певного роду: чи це саме отак насправді трапилося і чи не з ким іншим, а саме з авторовим шкільним товаришем?

Очевидна річ, всі подібні вияви непогодженості політично-мемуарного змісту твору з його белетристичним оформленням певною мірою розхолоджуватимуть західноєвропейського читача, а може, навіть викликатимуть — зовсім неслухно — скептичне ставлення до опису самих подій взагалі й систематично вживаного Московією геноциду зокрема. Інакшим буде — і повинно бути — ставлення українського читача на еміграції до цієї високопатріотичної книги, правдивої в зображенні советського окупаційного режиму і послідовно антимосковської в своїх історичних засновках і прогнозах. Український читач не потребує певності щодо поодиноких епізодів з авторової біографії — чи, прикладом, авторові справді вдалося аж в останню мить вислизнути в майже чудесний спосіб із рук НКВД — щоб підтвердити, що НКВД діяло саме так, як це в автора зображено, що советські репресії відбувалися саме так і що Москва, в цілому своєму історичному існуванні, є саме така, як це автор обстоює:

«Так, Росія справді — найбільший рабовласник і найімперіялістичніша держава! Англія і Франція супроти неї — сироти! Але ж — на Заході цього не розуміють, бо Англія і Франція, наприклад, мають свої колонії в Африці, Азії або Америці — отже за океаном, а Росія — висала, пожерла й перетравила все навколо себе. Отак постала ця велетенська держава — тільки ж нікому й на думку не спадає — уважати Крим, Кавказ, Надамур'я, Україну та всі інші завойовані країни за російські колонії!...

...Звичайно ж, вони хочуть нас винищити!... Адже нищівна акція походить від росіян — не від комуністів! Наші (тобто естонські — В. Д.) комуністи поставили б до стінки своїх противників — але росіяни хочуть знищити цілий народ! Не самих лише нас, естонців, але так само й лотизів, литов-

ців і поляків. Росіяни скрізь хочуть і будуть винищувати народи там, куди прийдуть. Це вже стара дійсність, і її мусів би знати кожен, хто знає російську історію...

...Росія була і є ворогом Естонії, і завжди лишиться ним! Але росіянин є рівнож ворогом Сходу, правдивого Сходу — гідних пошани культур Східної Азії та Індії. Бо росіянин є смертельним ворогом усіх давніх високих культур!...

...Адже в росіян немає свободи — і ніколи її не було!»

Виходячи з того, що пороблені восени 1939 року естонським урядом і значною частиною естонського суспільства помилки надзвичайно нагадують хибну, примирливу та компромісову супроти московського імперіялізму політику Української Центральної Ради, почасти й Директорії, а пізніше — наших укалістів та інших націонал-комуністів і всіх тих складників українського суспільства 20-х років, що обстоювали «лояльну співпрацю» з советами, — ми й від цієї книги схильні були чекати на ті самі соціалістично-інтернаціоналістичні гасла, які в певній — на щастя, вже нечисленній — частині нашої політичної еміграції чути ще й насьогодні. З превеликим задоволенням констатуємо, що це не так і що, мабуть, усі насьогодні живі естонці (не виключаючи навіть поодиноких естонських квіслінгів, що вже встигли ґрунтовно розчаруватись в одержаній ними юдиній платні) дійшли правильного розуміння російської — а не самої лише советсько-большевицької — політичної натури, хоч і значно пізніше, проте й значно швидше й безвинятковіше за нас, українців.

Сама вже ця обставина — мимо природного почуття солідарности до нечисленного, проте національно-свідомого й патріотичного народу, що, перебуваючи під дією тих самих геноцидних метод, яких і наш народ зазнає за останнього двадцятиріччя, є натеper у цілком реальній небезпеці повного й остаточного винищення — зобов'язує нашу громадськість на еміграції мірою сил підтримати скерований проти Москви голос автора і сприяти поширенню книги в усіх країнах нашого перебування.

Як твердить видавництво Дікرایтер, воно вже одержало пропозиції щодо перекладу та ліцензії з 11 країн (в цілому — 8-ми мовами). Український переклад цього видатного твору рівнож був би дуже бажаний — а для українських видавців у США навіть і матеріально не таким уже тяжкоздійснимим — між іншим і з тієї значущої причини, що наша власна національна еміграція, попри свою незрівняно більшу численність, та й значно багатше представлені літературні сили, на такий синтетичний, виразистий і повновартісно антимосковський белетристичний твір досі, на жаль, ще не спромоглася.

В. Державин

Історія великого зачину

«Дружини Українських Націоналістів у 1941-42 роках», — «Наша книгозбірня», ч. 13, 1953. Видано засобами «Українського Самостійника» і «Об'єднання Українських Комбатантів», стор. 128.

Серед цілої низки опублікованих упродовж останніх років спогадів про українські збройні змагання за другої світової війни, оця присвячена історії Лєгіону ДУН книга посідає, поза всім іншим, найбільшу історично-документальну вартість, бо цей найраніший етап організації національно-українських збройних сил за другої світової війни був досі нашому суспільству на еміграції найменш відомий; а це дозволяло нашим національним ворогам й ненавистникам українського націоналізму в середині нашої еміграції — поширю-

вати брехливі казки про начебто «пронімецький» або й «пронацистський» характер ДУН-у, про його, мовляв, антипольські та антижидівські акції, про його «тоталітарну» ідеологію, і багато інших наклепів.

Насправді ж — як це слушно підкреслює ґрунтовно складена «Передмова» до цього видання — ідеться тут «про долю цієї хороброї формації українських націоналістів, що зважились піти на пролім гітлерівської концепції поневолення України не невловимим для окупанта шляхом підпільно-революційної боротьби, але надівши його мундири, щоб уможливити собі і цією ризиковною дорогою творити сили і dokonані факти для справи українського державного визволення. Велика частина старшин, підстаршин і стрільців ДУН-у, ставши після розв'язання ДУН-у інструкторами, старшинами і командирами УПА, передала свій досвід партизанської війни, своє набуте військове знання, свої сили і життя Українській Повстанчій Армії» (ст.7).

І те саме твердить із шляхетним піднесенням, у пізнішому додатку до свого вояцького щоденника, один із авторів цієї книги — «наймолодший старшина Українського Легіону» хор. Т. Крочак:

«Чи намарне те все, що ми перетерпіли в Легіоні? Ні, ні... Ми здобули багато... — Ми побачили воєнний світ, чого б удома не бачили, ми здобули те, по що виряджав батько сина в «Невольнику» на Січ, ми здобули знання воєнної штуки, і то в найважливішому її відтинку чи способі воювання, а саме — щодо партизанських способів бою. Ми здобули прикмети, ті такі певні прикмети вояка-революціонера, яких сьогодні вимагає від нас Україна, наша нація. Ні, не намарне ми так віддали Україні наші найкращі молоді літа, хоч у чужих одностроях. Ми сповнили нашу повинність... — найважливіше — ми залишилися не лише вірні нашій ідеї, але й вірніші й завзятіші; це довела УПА, де знайшлася більшість наших бійців; а деякі перейшли до Української Дивізії з тими ж думками — і в УПА, і в Дивізії мали, власне, учасника нашого Легіону найвищі пости. Чи ж це вже не доказ, що не дарма ми вчилися воєнної штуки два роки?» (стор. 100).

І, нарешті — найавторитетніше признание, яке лише можна уявити — признание заслуг Легіону, висловлене сл. п. Митрополитом Кир Андреем, що, за оповіданням командира Легіону, майора ДУН Є. Побігущого — «довго розпитував мене про наші переживання та умовини існування та, поблагодаривши Легіон, закінчив авдієнцію словами: «Нам треба, так, нам треба наші частини при кожній нагоді і всюди школити й творити». Пізніше, при творенні І-шої Української Дивізії у Львові, був я знову з делегацією в Кир Андрея, і він менш-більш повторив ті самі слова, даючи знову благословення для Дивізії. Тоді розпитував він також про наших бійців. Я з гордістю за них запевнив, що я не знаю кращого елементу, і що то цвіт нашої нації. В тій розмові погодився наш князь церкви зі мною, що ми маємо прекрасний вояцький елемент, і то під кожним оглядом, а найбільш — щодо вродженої інтелігенції і ініціативи. Ледве чи має хто інший стільки добрих вояків» (ст. 39).

Ціла книжка складається з чотирьох частин. Спогади майора ДУН Євгена Побігущого стисло й змістовно подають постановня Легіону, похід південної його групи «Ролянд» у напрямку на Одесу, її відкликання з фронту німецьким командуванням, її об'єднання (в жовтні 1941 р.) з північною групою «Нахтігаль» і, головне, бої об'єднаного Легіону проти московсько-більшовицьких партизанських банд в окупованій німцями Білорусі (березень-листопад 1942 р.). Після того Легіон, у характері протесту проти нацистської політики в Україні, одногослосно відмовився воювати далі в складі німецьких збройних сил і був розв'язаний. Ці спогади, що не стільки оповідають про

окремі події, скільки підсумовують бойовий чин і досвід Легіону, взаємини з німецьким командуванням, з місцевою людністю, з українськими політичними чинниками тощо, надзвичайно влучно доповняються автентичними — дуже жваво й конкретно складеними — «Витягами з щоденника 1941-1943 рр. про побут у Легіоні ДУН» хорунжого ДУН Теодора Крочака, що немов якимсь чудом збереглися у хуртовині воєнних подій і що подають ті самі події та ситуації, як і в спогадах Є. Побігушого, під кутом зору молодого підстаршини (десятник Т. Крочак був підвищений до хорунжого в день розв'язання Легіону). Прогалину щодо окремих бойових дій «Нахтігаль» (похід від Ряшова через Львів, Тернопіль, Проскурів до Вінниці в червні-липні 1941 р., під командуванням Романа Шухевича, натоді сотника ДУН) — певною мірою заповняє спогад чотаря ДУН Карла Малого — «Організування і дії північної групи Дружин Українських Націоналістів» — щоправда, складений дуже стисло майже у формі конспекту.

Ця книжка вельми гідно й слушно закінчується «Спогадами про генерала Романа Шухевича» Євгена Рена, що просякненими щирими словами детально характеризують героїчну постать Великого Командира на матеріалі його діяльності в ДУН-і. Дійсно, сл. п. «Шух» був не лише ініціатором ДУН-у, заступником командира Легіону і політичним керівником останнього, але справжнім «spiritus movens» цілого чину, і належне вшанування його пам'яті наприкінці книги влучно нагадує, що, на відміну від інших національно-українських військових формацій за другої світової війни, Легіон ДУН-у постав у характері збройного чину Організації Українських Націоналістів, яка тим самим саможертвовно започаткувала ту героїчну боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу, що відтоді безперервно триває аж до сьогодні.

Поza своїм великим історично-документальним значенням і неменшим патріотично-виховним, книга містить багатющий матеріал воєнно-тактичного характеру, зокрема в галузі техніки партизанської війни. Проте, надзвичайно маркантно виявляється, що в цій останній за вирішальний чинник править не технічна, але ідейна сторона справи. Є. Побігуший характеризує партизанські дії ворога, підкреслює: «Що вони (большевицькі партизани — В. Д.), маючи перевагу в знанні терену, не мали засадничої переваги над нами і не знищили комунікації, яку ми охороняли, то причиною того було такі те, що населення більше нам голосило про них, ніж ми про нас. Симпатія населення була по нашому боці — по боці Українського Легіону» (ст.29).

Це загальне твердження переконливо конкретизується на матеріалі щоденника Т. Крочака.

Запис від 20. 6. 1942 р.: «Сотня відмовилась виконати наказ Мохи (німецького поліційного гауптмана і «авфзіхтс-оффіцера», що постійно перебував у неприязних стосунках з українським командуванням Легіону — В. Д.) — асистувати панам із «Ві-Ко» (віртшафтс-коммандо) при збиранні контингенту (і то з головного населення). Тоді сотн. Шухевич заявив, що він не пішле своїм наказом 1. сотні до такої функції, тому що нас прислали сюди не грабувати, а воювати».

Запис від 28. 6. 1942 р.: «Сьогодні відбулось певного роду свято на нашій станиці. Це — закінчення вишколу півтори сотень білоруських юнаків, яких німецьке «Ортс-коммандо» майже силою змобілізувало до формації т. зв. «Орднунгс-Дінст» і передало нашій станиці на нормальний вишкіл. — Те саме сталося і по інших станицях. Це мала б бути спроба здобути дармову вартову силу для охорони мостів і т. і.; але вважаю, що при таких політичних умовах, які створили різні зондерфюрери в новозайнятих країнах, всі ті хлопці раніше чи пізніше обернуть зброю проти німців — мило

того, що ненавидять большевиків. Нині, коли я прощався з тими дуже бідно одітими і майже босими «воояками», я відчув, що від них можна сподіватись тільки тих наслідків, до яких ми їх підготовляли. Вони теж навчилися краще любити і цінити свободу і тим самим свою батьківщину. Я з приємністю прощав їх, як один із інструкторів. Я певний, що ті гарні синьоокі хлопці залишаться правдивими білоруськими патріотами. Вони так щиро й охоче переймали не лише наш військовий вишкіл, але й саму методику навчання, і культосвітню годину вважали за найважливішу з цілого дня праці. Вони мали щодня, для відпорности проти всякої большевицької гангрені, культосвітню годину з майстром нашої пропаганди ст. стр. Л. Грицем».

Отже — та сама атмосфера, те саме братерство пригнічених тоталітарними окупантськими режимами волелюбних народів, що й пізніше в УПА. Мабуть, ніщо не виявляє краще справді основоположної, не лише мілітарної, але й пропагандивно-ідейної ролі ДУН-у у великих національно-визвольних змаганнях останнього десятиріччя, ніж оця настанова і діяльність серед білоруської людности, яку він начебто мав «приборкувати». Тут ми наочно бачимо, чому УПА спромоглась у дальшому виступити в характері протагоніста всіх скерованих проти московського імперіалізму національно-визвольних рухів; УПА пішла в цьому тим величним шляхом, який уже був накреслений і, мірою можливости, здійснюваний ініціаторами й керівниками ДУН-у.

Майор ДУН-у Є. Побігущий підсумовує: «Відношення населення до нас було спершу дуже холодне, бо на початку не відрізняли білоруси, що ми маємо інші завдання від німецького Гестапа, і думали, що то нам вони завдячують тюрми повні арештованих людей. Аж згодом зрозуміли вони, що арештування, як і розстріли — діло Гестапа, і що ми з цим не маємо нічого спільного. Легіон не вчинив ні одного розстрілу» (ст. 40).

І — немов навмисне — саме водночас з виходом цієї книги з друку, один, як він сам себе називає, «професор-комсомолец», колись випадково причетний до деяких органів націоналістичної преси, а нині дуже гордий із свого ренегатства та переходу на «революційно-демократичний» бік, уболіває, під прозорим криптонімом, на сторінках немов би українського та антибольшевицького часопису, над «1941 роком, розправами бандерівських «легіонів» із населенням Великої України» («Укр. Вісті» 1953, ч. 99-770, ст. 3)... Справді чудова атестація для того «неохвильовизму», чийм прихильником і «прапоносоромом» оголошує себе розперезаний комсомольський вивченик!

Повертаючись до цієї першої книги про ДУН, слід зазначити старанну мовно-правописну редакцію і зразкове технічне оформлення. Книга прикрашена також десятком добре виконаних і добре зрепродукованих світлин. Шкода, що не додано географічної — або схематичної — мапи білоруського терену воєнних дій.

В. Д.

УКРАЇНА У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ

«The Post-War World», a short Political History
(«Післявоєнний світ», коротка політична історія)
by I. Hampden Jackson

London Victor Gollanch Ltd., 1938.

Книжка Й. Г. Джаксона «Післявоєнний світ» (по першій світовій війні) — не нова. Її перший наклад — 1935, а четвертий — 1938 р. Інтересна вона для нас зокрема тим, як автор потрактував українське питання в післявоєнному політичному укладі народів, націй і держав. Бо ж ще сьогодні, по закінченні

не першої, а другої світової війни, в різних політично-історичних підручниках українське питання мало коли знаходить правильну і справедливу оцінку.

Зміст книжки складається із вступу, передмови до четвертого (1938 р.) видання, самого матеріалу, який доповнений десятьма мапами, епілогу, додатку і алфавітного показника. Разом — 520 сторін.

Хоч книга охоплює всього два десятки років політичної історії країн світу, але автор уміло відкриває політичні перспективи розвитку окремих країн і народів, чим далеко переходить межу двадцятих років. Не порушуючи інших розділів, зупинимось лише на другій частині книжки п. з. «Советський Союз».

У першому розділі, п. з. «Большевицька революція» (частина II), автор ні слова не згадує доби Української Центральної Ради. Згадуючи про Берестейський мир, автор відмічає лише одну особу, а саме Троцького, як особу, що мала риторичний талант. Саму умову трактує цілком з російського погляду, як умову «жахливу», бо большевики «відмовились від Вірменії, України і всіх Балтицьких держав». Отже, пише автор: «Іншими словами, Росія була позбавлена четвертої частини її населення і його сільського господарства з родючими землями, третьої частини фабрик і три чверти її залізної і вугільної індустрії» (ст. 125). Отут зустрічаємося саме з тим безглуздом, поверховим твердженням західних політиків і публіцистів, які й досьогодні ще не навчилися відрізняти неросійських народів і їх територій від російської тюрми-імперії, що гнобить ті народи, нищить їх спроби відновити свої власні національні держави.

Також німців в Україні автор уважає не як окупантів, а як «опікунів» «козацького уряду в Україні». Далі він пише: «Поразка німців у Західній Європі потягла за собою і відхід їхніх військ з України і новонароджена республіка впала». Про справжню причину «відходу» німецьких військ з України — проти німецьке повстання — не згадується. «По відході німецьких військ з України Франція — пише автор — надіялась зробити Україну французьким протекторатом, а Чорне море — французьким озером». Але «в квітні 1919 р. прийшов наказ з Парижа евакуювати російську територію протягом трьох днів» (стор. 157).

Ось на таких «вірних» інформаціях у підручнику політичної історії виробляв собі західний читач уяву про події 1918-1920 рр., зокрема про визвольну боротьбу українського народу та його суверенну державу, яка, як рівний партнер, підписувала Берестейський мир і була визнана Німеччиною, Австрією, Туреччиною і Болгарією — самостійною суверенною державою.

В третьому розділі (частина I) п. з. «Реконструкція в Центральній Європі в 1924-29 рр.» (підрозділ «Польща»), автор коротко згадує про похід Пілсудського в Україну, але поминає, що він був зумовлений польсько-українським договором у Варшаві.

Брак об'єктивної оцінки, а то й замовчування української визвольної боротьби в 1918-20 рр. та певних історичних фактів у книжці Г. Джаксона можна, однак, пояснити недостатніми джерелами, з яких він черпав потрібні йому відомості. Бо, крім цих браків, упадає в очі досить, як на той час, об'єктивне твердження йому відомих фактів. І так, напр., після підписання між Польщею і Росією мирного договору, яким закріплено розподіл України, про українців на західноукраїнських землях він пише:

«Українці терпіли. Наперекір обіцянці даній Пілсудським альянтам у 1923 р. про згоду на їх автономну самоуправу, урядом і поліцією вони були позбавлені своїх шкіл (в Галичині у 1912 р. було 2420 українських шкіл, а в 1928 р. — було тільки 745)». (стор. 54).

В розділі «Чехословачина» згадує автор про «терпіння рутенської (української) меншости», хоч переслідування українців там «не було таке гостре, як у Польщі».

В розділі «Союз Советських Соціалістичних Республік» автор у переліку цих «республік» згадує про Україну так: «Українська ССР має близько тридцяти мільйонів населення. Українці не є росіянами по расі чи по мові і не є помітні комуністи в їх переконаннях. Можна думати, що найкращою розв'язкою було б для них стати незалежною державою, але земля, яку вони посідають — є така родюча і багата мінералами, що була завжди об'єктом зазирли частини сусідніх держав» (ст. 162).

Великою прогалиною в даній праці треба вважати відсутність будь-яких відомостей про голод в Україні, спричинений московською політикою. Правда, автор згадує про колективізацію і спротив селянства, але він говорить загально про селянство СРСР, не торкаючись його долі по окремих «союзних республіках». Це знову може пояснюється відсутністю в автора на час писання книжки відповідних історичних документів, які послужили б йому за вірне джерело історично-політичних фактів на Сході Європи, а особливо України. Висновок з цього лиш один: Перед українською еміграцією, а зокрема українськими науковими інституціями і силами, стоїть особливо важливе завдання — дати науково-історичні і політичні джерельні матеріали про минуле й сучасне України, про розвиток і суть московського імперіалізму, а передусім про визвольну боротьбу українського народу.

В. Василенко

БІБЛІОГРАФІЧНА НОТАТКА

Накладом В-ва «Мітла» в Буенос-Айресі появилася друком Альманах гумору і політичної сатири, з календарем на 1954 рік.

Хоч про календарі-альманахи не пишеться, властиво, бібліографічних заміток, однак відносно календаря «Мітли» варта зробити вимок. Це єдине того роду видання на еміграції, тому й заслуговує на повну підтримку. Варто, отже, щоо календар-альманах «Мітли» на 1954-ий рік знайшовся у руках тих, які знають значення і силу гумору і сатири у житті ХХ століття.

Серед цікавого матеріалу з ділянки гумору і сатири, поміщені в календарі рівнож нагороджені на конкурсі «Мітли» гуморески, а саме: «Другий з'їзд українських письменників» і «Будинок відпочинку». Годиться теж відмітити, що більшість гуморесок ілюстровано.

Календар має 128 стор. друку на гарному папері. Мистецька обгортка роботи арт-графіка Віктора Цимбала.

Ціна календаря виносить всього 8 шилінгів, або 1 дол. До набуття у всіх українських книгарнях на чужині, або безпосередньо у Видавництві «Мітла».

Editorial «La Escoba»
Cassilla de Correo 7 (Sucursal 7)
Buenos Aires, Rep. ARGENTINA

В МІСЯЦЯХ СІЧНІ І ЛЮТОМУ 1954 р. ПЕРЕВОДИМО ЗБІРКУ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ». РАЗОМ З ЦИМ ЧИСЛОМ ВИСИЛАЄМО ДО НАШИХ ЗАСТУПНИКІВ, КОЛЬПОРТЕРІВ, ЧИТАЧІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ «ЗБІРКОВІ ЛИСТИ». ПРОСИМО ВСІХ ПРИЙНЯТИ АКТИВНУ УЧАСТЬ У РОЗБУДОВІ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» ТА СВОЇМИ ЩЕДРИМИ ПОЖЕРТВАМИ СТОРИТИ НЕОБХІДНЕ ДЛЯ ЙОГО ІСНУВАННЯ І РОЗВИТКУ МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

Листи Жертводавців, а також поодиноких Жертводавців, будемо подавати в наступних числах, починаючи від лютевого. Також будемо оголошувати усіх наших Читачів і Прихильників, які приєднають «В.Ш.» нових передплатників. Хто приєднає найбільше — той одержить окрему нагороду.

ЗАПРИМІЧЕНІ ПОХИБКИ

стор.	рядок	надруковано	має бути
17	3-ій здолу	комуїстичні	комуністичні
33	6-ий згори	freihei	Freiheit
33	7-ий згори	wille	Wille
48	17-ий здолу	Переца	Перетца

* * *

ВИКАЗ ЖЕРТВОДАВЦІВ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» ПОДАМО В ЛЮТНЕВОМУ ЧИСЛІ «В. Ш.». ВИКАЗ ЖЕРТВОДАВЦІВ НА «ВИЗВОЛЬНИЙ ФОНД» І ФОНД УПА», БУДЕМО ПОДАВАТИ ОКРЕМИМ ДОДАТКОМ ЩО ТРИ МІСЯЦІ.

* * *

УВАГА!

ЛІТЕРАТУРНА НОВИНА

УВАГА!

Замовляйте в «Українській Видавничій Спільці» трилогію (два томи першої частини) Л. Т. Орлигори:

«БУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ»

книжка, яка має прихильну оцінку багатьох наших визначних критиків і вчених. Ось деякі з них:

«Лев Т. Орлигоса вміє захоплювати, вміє до сліз засмутити, до самозабуття розвеселити читача і тримати його увагу в напрузі» (проф. д-р В. Горський)

«Лаконізм письменника Л. Т. Орлигори подивугідний. Краса мови багата і ніжна. Експресія багата і свіжомудра. «Будні нашої епохи» створюють на все життя незабутнє враження» (проф. Бобровицький).

«Будні нашої епохи» точно зображують усе те, що в 1937-40 рр. (а почасти і за 20 років) у найрозманітніших шарах суспільства діялося. Літературне оформлення книжки свіже й оригінальне» (проф. д-р В. Державин).

«Перевага «Буднів нашої епохи» над іншими книгами, що досі появилися в світі в тому, що вона дає не фрагментарне, а широкое повільно злочинного комуністично-російського панування» (проф. д-р Г. Ващенко).

В справі замовлень просимо звертатися на адресу «Укр. Видавничої Спільки»:

237, Liverpool Road,
London, N. 1, Great Britain